

บทที่ ๒

แนวคิดทฤษฎีประวัติความเป็นมาและพัฒนาการของรอยพระพุทธบาท และพุทธบาทลักษณะทางพระพุทธศาสนา

๒.๑ แนวคิดเรื่องศาสนา

นักมานุษยวิทยา ได้พยายามค้นคว้าทำความเข้าใจกับต้นกำเนิดและพัฒนาการของความเชื่อทางศาสนาในสังคมวัฒนธรรมต่างๆ แต่ก็ดูเหมือนว่าเป็นเรื่องยากที่จะตอบคำถามง่ายๆ ว่า “ศาสนาคืออะไร” ความเชื่อทางศาสนามีความสัมพันธ์กับโลกทัศน์ค่านิยมสถาบันสังคมและพฤติกรรมของมนุษย์อย่างไร ในที่สุดนักมานุษยวิทยาจำนวนไม่น้อยที่หันกลับไปสู่คำจำกัดความดั้งเดิมของไทเลอร์ที่ว่า ศาสนาคือ “ความเชื่อในดวงวิญญาณทั้งหลาย” ศาสนาเกี่ยวพันเชื่อมโยงโดยตรงกับความศักดิ์สิทธิ์และอำนาจเหนือธรรมชาติ ดังนั้นศาสนาคือ การบวงสรวงบูชาหรือการสร้างสัมพันธ์ภาพอันดีระหว่างมนุษย์กับอำนาจศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย ซึ่งมนุษย์เชื่อว่าสามารถควบคุมหรือมีอิทธิพลเหนือวิถีทางของธรรมชาติและวิถีชีวิตของมนุษย์

ความเชื่อทางศาสนาต่างๆ ของมนุษย์จึงมีความแตกต่างหลากหลาย ทั้งด้านรูปแบบ เช่น การจัดองค์กรและพิธีกรรม และด้านของความเชื่อหรือเนื้อหาเกี่ยวกับความศักดิ์สิทธิ์ รวมทั้งความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้น บางศาสนามีความเชื่อในเทพเจ้าหลายองค์ บางศาสนามีความเชื่อในเทพเจ้าองค์เดียว บางศาสนาก็ไม่มี และบางศาสนามีความเชื่อเรื่องผีหรือวิญญาณ ขอบเขตอำนาจของเทพเจ้าและวิญญาณศักดิ์สิทธิ์ที่มีความแตกต่างกันออกไป เทพเจ้าในศาสนาบางองค์เป็นทั้งผู้สร้างและผู้ทำลายล้างมนุษย์ บางศาสนาก็แบ่งแยกงานและภาระหน้าที่ให้เทพแต่ละองค์ลดหลั่นกันลงไป เทพเจ้าและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในบางศาสนาไม่ได้เข้ามายุ่งเกี่ยวโดยตรง ด้วยการให้คุณให้โทษ ในกิจกรรมและวิถีชีวิตประจำวันของมนุษย์ บางศาสนาเข้ามายุ่งเกี่ยวโดยตรง ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์จึงมีลักษณะของความเกรงขามและความหวาดกลัว ก่อให้เกิดพิธีกรรม เช่น สรวงบูชาเพื่อเอาใจและต่อรองกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านั้น ความเชื่อทางศาสนาตามทัศนะของนักมานุษยวิทยาจึงบ่งบอกถึงนัยแห่งการขยายความสัมพันธ์ทางสังคมมนุษย์ออกไปสู่ความสัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีอำนาจเหนือมนุษย์และธรรมชาติ “ความเชื่อและศาสนา” ถือว่าเป็นระบบสัญลักษณ์อย่างหนึ่ง ที่เป็นระบบเชื่อความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่มนุษย์จำเป็นต้องเกี่ยวข้องด้วยตั้งแต่เกิดจนตายอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ความเชื่อทางศาสนาเป็นปรากฏการณ์ทางจิตใจซึ่งบุคคลแสดงออกมาทางความเชื่อ และความเชื่อนี้เองที่ก่อให้เกิดพฤติกรรมทางพิธีกรรมอันศักดิ์สิทธิ์ในหลายๆ รูปแบบ โดยเห็นได้จากระบบสัญลักษณ์ พิธีกรรม องค์กรทาง

ศาสนา และอิทธิพลที่ศาสนามีต่อสังคม เช่น ระบบความเชื่อและพิธีกรรมแบบจีน ระบบความเชื่อและพิธีกรรมแบบของชาวมุสลิม หรือของชาวเขาเผ่าต่างๆ แต่จะรวมความเชื่อและพิธีกรรมใดๆ ก็ตามที่เข้าข่ายและมีบทบาทหน้าที่ เป็น “ศาสนา” ในฐานะที่ตอบสนองความต้องการทางจิตใจของคนในสังคม และในฐานะที่เป็นกลไกของสังคมและในแง่ที่สัมพันธ์กับระบบอื่นๆ ของสังคม^๑

๒.๒ แนวคิดเรื่องพระรัตนตรัย

พระพุทธศาสนาได้เกิดขึ้นในประเทศอินเดียก่อนพุทธศกราช ๔๕ ปี โดยเกิดขึ้นจากการตรัสรู้ธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อคืนวันเพ็ญเดือนวิสาขะหรือเดือนหกก่อนพุทธศกราช ๔๕ ปี ณ โคนต้นพระศรีมหาโพธิ์ ตำบลอุรุเวลาเสนานิคม แคว้นมคธ ซึ่งปัจจุบันเรียกกันว่าพุทธคยา สถานที่แห่งนี้ปัจจุบันยังมีต้นพระศรีมหาโพธิ์และมหาเจดีย์สูง ๑๓๐ ฟุตตั้งอยู่ ได้เป็นสถานที่สำคัญศักดิ์สิทธิ์ที่สุดแห่งหนึ่งสำหรับชาวพุทธทั่วโลก เมื่อพระพุทธศาสนาบังเกิดขึ้นแล้ว พระพุทธเจ้าก็ได้เสด็จไปตามสถานที่ต่างๆ เพื่อประกาศพระพุทธศาสนา การแสดงธรรมแต่ละครั้งของพระพุทธองค์ได้ผลมาก ผู้ฟังได้ดวงตาเห็นธรรมคือรู้ตามพระธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้แล้วนำสอนถ่ายทอดสู่ผู้อื่นให้สามารถรู้ตามได้ เริ่มจากพระอัญญาโกณฑัญญะเป็นสาวกที่รู้เห็นธรรมตามที่ทรงตรัสสอนและเป็นสาวกสงฆ์องค์แรก ส่งผลให้เกิดพระไตรรัตนหรือพระรัตนตรัยครบทั้ง ๓ ประการ คือพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ที่ได้เกิดขึ้นโลก ต่อมาผู้ฟังธรรมได้ดวงตาเห็นธรรมเป็นพระอริยบุคคลกันมากขึ้น เพราะพระพุทธองค์ได้ทรงบรรลุมรรค ๘ จึงทรงแสดงธรรมตรงกับอุปนิสัยของผู้ฟังแต่ละคน จึงทำให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธามากขึ้นแล้วขอบวชเป็นพระภิกษุกันจำนวนมากขึ้นตามลำดับ เมื่อมีสาวกที่เป็นพระอรหันต์ทั้งหมดจำนวน ๖๐ องค์ พระพุทธองค์ก็ได้ส่งออกไปประกาศพระพุทธศาสนาตามสถานที่ต่างๆ จนพระพุทธศาสนาได้เข้มแข็ง เจริญรุ่งเรือง มีชนทั้งระดับสูง สามัญชนและจากต่างลัทธิศาสนาเข้ามาบวช จนชาวพุทธได้เพิ่มจำนวนทวีคูณขึ้นอย่างรวดเร็ว^๒ พระพุทธเจ้าได้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจในการสั่งสอนเผยแผ่พระพุทธศาสนาตลอดพระชนม์ชีพหลังจากตรัสรู้แล้ว ๕ อย่าง^๓ คือ

- ๑.ตอนที่ยังคืนทรงแก้ปัญหาเทวดาที่มาทูลถาม
- ๒.ตอนใกล้รุ่งทรงแผ่พระญาณสอดส่องหาผู้ที่อยู่ในข่ายที่จะทรงโปรดได้
- ๓.ตอนรุ่งเช้าเสด็จออกบิณฑบาตเพื่อโปรดบุคคลที่ปรากฏในพระญาณ
- ๔.ตอนบ่ายทรงแสดงธรรมแก่ประชาชน
- ๕.ตอนค่ำแสดงธรรมแก่พระภิกษุสงฆ์

^๑นิยพรรณ วรณศิริ, *มานุษยวิทยาวัฒนธรรม*, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๐), หน้า ๒๖๙ – ๒๗๐.

^๒พื้น ดอกบัว, *พระพุทธศาสนากับคนไทย*, (กรุงเทพมหานคร: ศิลปบรรณาการ, ๒๕๔๒), หน้า ๑-๒.

^๓อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๕๒/๗๕ – ๗๘.

จากพุทธกิจตลอดวันนี้จะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์ได้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจเพื่อช่วยชาวโลกให้พ้นจากทุกข์ประการต่างๆ โดยเฉพาะทุกข์จากการเกิด, แก่, เจ็บ, ตาย คือการเวียนว่ายตายเกิด จนได้รับการขนานนามว่า พระโลกนาถหรือพระโลกเชษฐ์ พระผู้เป็นที่พึ่งของโลก และพระพุทธศาสนายุคพุทธกาลนี้ได้เจริญรุ่งเรืองมากทั้งด้านปริมาณและคุณภาพเป็นปึกแผ่นมั่นคงมีฐานกำลังคนที่เป็นพุทธบริษัททั้ง ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา เกิดขึ้นใน ๗ แคว้นแคว้นของอินเดีย นับเป็นยุคทองของพระพุทธศาสนาในยุคนั้น ครั้นผ่านไปจนพระพุทธองค์มีพระชนมายุได้ ๘๐ พรรษา ก็ได้เสด็จดับขันธปรินิพพาน ณ สาลวโนทยานระหว่างต้นรังทั้งคู่ใกล้เมืองกุสินารา ก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพานพระพุทธองค์ได้แต่งตั้งพระอรหันต์สาวกรูปใดเป็นศาสดาแทนพระองค์ แต่ได้ตรัสให้พระสาวกยึดถือพระธรรมวินัยเป็นศาสดาแทนพระองค์^๔ เมื่อพระพุทธศาสนาได้เข้าสู่ประเทศไทย ชาวไทยก็ได้นับถือพระรัตนตรัยเป็นที่เคารพสูงสุดเพราะพระรัตนตรัยคือแก้ว ๓ ประการ จะทำให้ผู้เข้าถึงเป็นสรณะที่พึ่งได้ประโยชน์ทั้ง ๓ ประการคือ ประโยชน์ในภพนี้ ประโยชน์ในภพหน้า และประโยชน์อย่างยิ่งคือพระนิพพาน

จุดเด่นของพระพุทธศาสนาคือพุทธศาสนิกชน ต้องมีและถึงพระรัตนตรัยทั้ง ๓ ประการ เป็นสรณะที่พึ่ง และถือว่าเป็นที่พึ่งอันประเสริฐ ที่พึ่งอันเกษม โดยมีหลักธรรม ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ ที่ได้ทรงตรัสไว้ดีแล้วได้ถูกรวบรวมไว้เป็นหมวดหมู่เรียกว่า พระไตรปิฎก ได้แก่ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎกและพระอภิธรรมปิฎก เป็นศาสนาแห่งศีลธรรม, ปัญญา, เมตตากรุณา และกัมมนิยม, ไม่เป็นศาสนาเทวนิยม ไม่พึ่งเทวดาหรือพรหมอรูปพรหมและสิ่งศักดิ์อื่นนอกจากพระรัตนตรัยและหลักธรรมคำสอน สังคมไทยได้รับพระพุทธศาสนามากว่า ๒,๐๐๐ ปี ได้มีวัดวาอารามและศาสนสถาน ปุชนิยัตถุ ศิลปะวัฒนธรรมประเพณีที่ควบคู่มากับพระพุทธศาสนาที่ถาวรมั่นคง อ่อนช้อยสวยงาม พระรัตนตรัยและหลักธรรมได้หล่อหลอมจิตใจชาวพุทธในสังคมไทยให้มีความยิ้มแย้มแจ่มใส เมตตากรุณาเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ จนได้รับการกล่าวขานจากชาวต่างชาติที่มาเยือนว่า สยามเมืองยิ้ม

๒.๓ แนวคิดเรื่องสังเวชนียสถาน

การแสดงความเคารพ กราบไหว้บูชาพระรัตนตรัย ศาสนาสถาน ศาสนวัตถุ ศาสนธรรม และศาสนบุคคลทางพระพุทธศาสนา ในมงคลสูตร อรรถกถาธรรมบท ถือว่าเป็นการบูชาสิ่งที่ควรบูชา และการบูชาสิ่งที่ควรบูชานั้นจัดว่าเป็นมงคลอย่างยิ่ง คือเป็นบุญกุศลและเป็นคุณความดีสูงสุดอย่างหนึ่งตามที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ และการกราบไหว้บูชาวัตถุและสถานที่ซึ่งเกี่ยวข้องกับพระสัมมาสัมพุทธเจ้าย่อมมีผลานิสงส์เป็นอย่างยิ่ง ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสกับพระอานนท์

^๔เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑ - ๓.

พุทธอุปัฏฐาก ณ พระแท่นที่บรรทม เกี่ยวกับเรื่องสังเวชนียสถาน ๔ ตำบล ในมหาปรินิพพานสูตรว่า “สถานที่ ๔ ตำบลเป็นสิ่งที่ควรจะต้องได้เห็นควรจะได้เกิดความสุขใจ (กระตุ้นเตือนจิตใจให้คิดถึงระลึกถึงสัจธรรมความไม่เที่ยงแล้วกระทำแต่สิ่งดีงาม) แก่กุลบุตรกุลธิดาผู้มีศรัทธา คือ

๑. สถานที่พระตถาคตเจ้าบังเกิดแล้วคือประสูติจากครรภ์มารดาตำบลหนึ่งคือ อุทยานลุมพินี

๒. สถานที่พระตถาคตเจ้าตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณตำบลหนึ่งคือคางไม้โพธิ์ พุทธคยา

๓. สถานที่พระตถาคตเจ้าให้พระอนุตรธรรมจักรเป็นไปหรือแสดงปฐมเทศนาตำบลหนึ่งคือป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี (ปัจจุบันเรียกว่าสารนาถ)

๔. สถานที่พระตถาคตเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ตำบลหนึ่ง คือสาละวันทยานเมืองกุสินารา (ปัจจุบันเรียกว่ากาเซีย)

โดยให้เกิดความสังเวชของกุลบุตร กุลธิดา ผู้มีศรัทธา คนทั้งหลายเหล่าใด ได้เที่ยวไปเพื่อกราบไหว้เจดีย์ของพระตถาคตเจ้า ทั้ง ๔ ตำบลนี้แล้ว จักเป็นคนเลื่อมใส เมื่อทำกาลกิริยาไปแล้ว คนทั้งหลายเหล่านั้นจะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์^๕

๒.๔ แนวคิดทฤษฎีการสร้างสื่อสัญลักษณ์

การสร้างสื่อสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาซึ่งมีรากฐานมากจากประเทศอินเดียสมัยหลังพุทธกาล เพื่อให้สัญลักษณ์ทำหน้าที่เป็นสะพานทางปัญญาที่เชื่อมสิ่งที่เรามองเห็นกับสิ่งที่เรามองไม่เห็น เชื่อมตัวตนกับสิ่งที่ไร้รูปแบบ เชื่อมสิ่งที่เราอธิบายได้กับสิ่งที่เราอธิบายไม่ได้ และประการสุดท้ายคือให้สัญลักษณ์เป็นสิ่งอธิบายหรือเล่าเรื่องราวต่างๆ ในงานวิจัยนี้จึงได้นำเสนอทฤษฎีด้านสื่อสัญลักษณ์ทั้งประเทศในโลกตะวันตกและประเทศในโลกตะวันออก ดังนี้

๒.๔.๑ ทฤษฎีทางตะวันตก

๑). ทฤษฎีสัญญวิทยา (Semiology) ^๖

ทฤษฎีสัญญวิทยา คือศาสตร์แห่งสัญญาณ (Science of Sign) และคำว่า สัญญาณ (Sign) หมายถึงสิ่งที่สร้างขึ้นเพื่อให้มีความหมาย (Meaning) แทนตัวจริง/ของจริง (Object) ในตัวบท (Text) หรือบริบทคอนเท็กซ์ (Context) หนึ่งๆ ซึ่งในบริบทหนึ่งๆ ของสังคมอาจให้ความหมายที่แตกต่างกันออกไป สิ่งที่น่าสนใจเป็นสัญญาณนั้น อาจจะเป็นวัตถุ สิ่งของรูปปั้น รูปภาพ และสัญญาณที่รู้จักกันมากที่สุดคือภาษา ดังจะเห็นความสำคัญและพลานุภาพของสิ่งที่เรียกว่าสัญญาณ ปรากฏใน

^๕ที. ม. (ไทย) ๑๐/๒๐๒/๕๐-๑๕๑.

^๖กาญจนา แก้วเทพ, การศึกษาสื่อมวลชนด้วยทฤษฎีวิพากษ์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, ๒๕๔๔), หน้า ๘๐.

วรรณกรรม ตำนานในคัมภีร์ทางศาสนามากมาย ทฤษฎีสัญญวิทยาที่มีเอกลักษณ์อยู่ตรงที่สนใจเรื่อง การสร้างสรรค์ และการแปลเปลี่ยนความหมายที่ดำรงอยู่ในสัญลักษณ์ต่างๆ

มีนักวิชาการที่เป็นผู้บุกเบิกวางรากฐานทฤษฎีสัญญวิทยา คือ F. De Saussure นักวิชาการด้านภาษาศาสตร์ชาวสวิส ที่บรรดาศิษย์รวบรวมคำบรรยายของท่านมาพิมพ์รวมเล่มกล่าวว่า ภาษาเป็นสัญลักษณ์อย่างหนึ่ง ขยายความและนำเสนอว่า ยังมีระบบสัญลักษณ์รูปแบบอื่นๆ ที่สามารถจะแสดงความหมายและความคิดของผู้ส่งสารได้ ไม่ว่าจะเป็นภาษาใบ้ พิธีกรรม สัญลักษณ์ทหาร ฯลฯ กล่าวคือ ทุกสิ่งทุกอย่างสามารถจะเป็นสัญลักษณ์ได้ หากถูกนำมาแสดงความหมายได้ ดังนั้น สัญญวิทยา (Semiology) จึงเป็นศาสตร์ที่ศึกษาธรรมชาติของสัญลักษณ์ ที่อยู่ในบริบทหนึ่งๆ (Life of Sign) เพื่อต้องการหาความหมายที่แท้จริงของสัญลักษณ์ คำถามที่นักสัญญวิทยาต้องการคือ อะไรเป็นตัวสถาปนาสัญลักษณ์ (Constitute) มีกฎอะไรบังคับอยู่และสัญลักษณ์นั้นผกผันไปได้อย่างไร (สิ้นสุดความหมายหนึ่ง หรือแปลเปลี่ยนไปสู่อีกความหมายหนึ่ง) สัญญวิทยา นั้นเป็นทฤษฎีที่ว่าด้วยการอธิบายต่อสิ่งที่เรียกว่า “สัญลักษณ์” คืออธิบายการเกิดขึ้น การพัฒนา การแปรเปลี่ยน รวมทั้งการเชื่อมโยงตลอดจนการสลายของสัญลักษณ์ต่างๆ ที่ปรากฏออกมาอย่างมีระเบียบ^๗

ทฤษฎีนี้กำเนิดมาจาก โซซูร์ (Saussure) นักภาษาศาสตร์ชาวสวิสเมื่อคริสต์ศตวรรษที่ 19 เขาถือว่าสัญญวิทยาเป็นศาสตร์ที่ศึกษาวิถีชีวิตของสัญลักษณ์ที่อยู่ในบริบทหนึ่งๆ (life of sign) สัญลักษณ์ (Sign) หมายถึงสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นมาเพื่อให้มีความหมาย (meaning) ของจริง/ตัวจริง (object) ในตัวบท (text) และในบริบท (context) หนึ่งๆ ตัวอย่างเช่น "แหวนหมั้น" เป็นสัญลักษณ์ใช้แทนความหมายที่แสดงถึงความผูกพันระหว่างหญิงชายคู่หนึ่งในบริบทของสังคมตะวันตก หากเป็นบริบทของสังคมอื่นก็อาจจะใช้หมู กำไล หรือสิ่งอื่นเป็นสัญลักษณ์แทน เป็นต้น อาจกล่าวได้ว่าสัญลักษณ์เป็นสิ่งที่มีความหมายมากกว่าตัวมันเอง เป็นตัวแทนความหมายของความเป็นจริง^๘

เพียร์ซได้แยกประเภทของสัญลักษณ์ ออกเป็น ๓ กลุ่มคือ

(๑) Icon เป็นสัญลักษณ์ซึ่งเป็นตัวแทนที่เหมือนหรือคล้ายคลึงสิ่งที่มันหมายถึง เช่นรูปถ่ายแผนที่

(๒) Index เป็นสัญลักษณ์ ที่มีความเกี่ยวพันโดยตรงกับสิ่งที่อ้างอิง เช่นเมื่อได้กลิ่นน้ำหอม แสดงว่ามีคนอยู่ในบริเวณนั้น เมื่อเห็นผ้าอ้อมอยู่บนราวแสดงว่ามีเด็กอ่อน

^๗กาญจนา แก้วเทพ, การวิเคราะห์สื่อด้วยทฤษฎีสัญญวิทยา, (กรุงเทพมหานคร: คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๘๐ - ๑๐๖.

^๘นงคราญ สุขสม."คุยเฟื่องเรื่องลึกลับ".เมืองโบราณ ปีที่ ๒๙ ฉบับที่ ๑ (มกราคม - มีนาคม. ๒๕๔๙):

(๓) Symbol เป็นสัญลักษณ์ ซึ่งให้ความหมายที่คนในบริบทหนึ่งๆ จะเข้าใจร่วมกันได้ เช่น ป้ายจราจรบนท้องถนน^๙

บาร์ธส์ (Roland Barthes) กล่าวว่า เป็นกระบวนการสร้างความหมายขั้นตอนแรก ดังที่ โซสซูร์ได้เสนอไว้ หมายถึงความสัมพันธ์ขั้นพื้นฐานระหว่างสัญลักษณ์นั้น ๆ กับตัวอ้างอิง กล่าวคือเป็นการให้ความหมายกับการที่กล่าวถึงโดยตรง เป็นความหมายที่มีลักษณะเป็นสากล เป็นความหมายเดียวสำหรับทุกคน และเป็นภาวะวิสัย (Objective) คืออ้างอิงขึ้นมาโดยไม่มีการประเมินคุณค่าจากตัวผู้ให้ความหมายและปราศจากความโน้มเอียงในค่านิยมใดค่านิยมหนึ่ง เช่น “บ้าน” เป็นตัวให้ความหมาย (Signifier) ที่ทุกคนเข้าใจตรงกัน

- ความหมายของสัญลักษณ์วิทยา

C. Peirce ได้ให้ความหมายของสัญลักษณ์ที่ง่ายที่สุดและเข้าใจง่ายที่สุดว่า สัญลักษณ์ คือสิ่งที่มีความหมายมากกว่าตัวของมันเอง (Sign is something which stands to somebody for something in some respect) ทฤษฎีสัญลักษณ์นั้น แตกต่างจากภาษาศาสตร์ที่มีมาก่อนหน้านั้น คือขยายขอบเขตของสิ่งที่สามารถจะมีความหมายให้กว้างขวางออกไปจากภาพเดิมเท่านั้น^{๑๐}

สัญลักษณ์ (Sign) หมายถึง ความหมายตามตัวอักษรแล้วยังบ่งชี้ถึงความหมายอื่นอีก โดยมีการสื่อความหมายนั้น จะต้องผ่านกระบวนการถ่ายทอดและเรียนรู้ระหว่างกันทางสังคมแล้วนำไปสู่ข้อตกลงร่วมกันในกรอบคิดทฤษฎีสัญลักษณ์ทางสังคม (Social Symbolic) เช่นความดีสัญลักษณ์แต่ละสังคมแตกต่างกัน ความดี จึงมีความแตกต่างกัน และเอกลักษณ์ต่างๆ ย่อมเป็นสิ่งที่สังคมยึดถือ แสดงออกทางทางสัญลักษณ์ในรูปแบบต่างๆ

สัญลักษณ์วิทยา เป็นศาสตร์ที่ศึกษาเกี่ยวกับระบบของสัญลักษณ์ ที่ปรากฏอยู่ในความคิดของมนุษย์ อันถือเป็นทุกสิ่งทุกอย่างที่อยู่รอบตัวของเรา สัญลักษณ์อาจจะได้แก่ ภาษา รหัส สัญลักษณ์ เครื่องหมาย ฯลฯ หรือหมายถึงสิ่งที่ปลูกสร้างขึ้นมา เพื่อให้มีความหมายแทนของจริง ตัวจริง ในตัวบทและบริบทหนึ่งๆ

Semiotics เป็นคำที่นักปราชญ์ชาวอเมริกัน Charles Sanders Peirce (ค.ศ. ๑๘๓๙-๑๙๑๔) เป็นผู้ริเริ่มใช้และทำให้เป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลาย ส่วนคำว่า Semiology เป็นคำที่ตั้งขึ้นโดยนักภาษาศาสตร์ Ferdinand de Saussure (ค.ศ.๑๘๕๗-๑๙๑๓) นอกจากนั้นยังมีนักวิชาการอีกหลายคนนำเอาแนวคิดเรื่องสัญลักษณ์วิทยาไปพัฒนาต่อ ซึ่งกล่าวถึงอีกคนได้แก่ Roland Barthes (ค.ศ. ๑๙๑๕- ๑๙๘๐) ในการศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับสัญลักษณ์ศาสตร์และสัญลักษณ์วิทยานั้น มีเนื้อหาและวัตถุประสงค์ของการศึกษาที่สอดคล้องและคล้ายคลึงกัน นั่นคือการศึกษาวิธีการสื่อความหมาย

^๙ กางนา แก้วเทพ, การวิเคราะห์แนวคิดเทคนิค, (กรุงเทพมหานคร: คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๙๐.

^{๑๐} กางนา แก้วเทพ, การวิเคราะห์สื่อด้วยทฤษฎีสัญลักษณ์วิทยา, หน้า ๘๐.

ขั้นตอนและหลักการในการสื่อสารความหมายตลอดจนเรื่อง การทำความเข้าใจในความหมายของ สัญลักษณ์ที่ปรากฏอยู่ในวัฒนธรรมหนึ่ง^{๑๑}

- รูปสัญลักษณ์ ความหมายสัญลักษณ์ ความหมายตรงและความหมายแฝง

การศึกษาเกี่ยวกับสัญลักษณ์ศาสตร์ จะเป็นการหาความสัมพันธ์ระหว่างรูปสัญลักษณ์และความหมายของสัญลักษณ์ เพื่อดูว่าความหมายถูกสร้างและถูกถ่ายทอดอย่างไร ซึ่ง Saussure อธิบายว่าในทุกๆ สัญลักษณ์จะต้องมีส่วนประกอบทั้ง ๒ อย่าง ได้แก่

(๑) รูปสัญลักษณ์ (Signifier) คือสิ่งที่เราสามารถรับรู้ผ่านประสาทสัมผัส เช่นการมองเห็น ตัวอักษร รูปภาพ หรือการได้ยินคำพูดที่เปล่งออกมาเป็นเสียง (acoustic-image)

(๒) ความหมายสัญลักษณ์ (Signified) หมายถึงความหมาย คำนิยามหรือความคิดรวบยอด (Concept) ที่เกิดขึ้นในใจหรือในความคิดของผู้รับสาร

ความสัมพันธ์ระหว่างสัญลักษณ์แต่ละตัวนั้นเกิดขึ้นโดยตรรกะว่าด้วยความแตกต่าง (the logic of difference) หมายถึงความหมายของสัญลักษณ์แต่ละตัวมาจากการเปรียบเทียบว่า ตัวมันแตกต่างจากสัญลักษณ์ตัวอื่นๆ ในระบบเดียวกัน ซึ่งหากไม่มีความแตกต่างแล้ว ความหมายก็เกิดขึ้นไม่ได้ ทั้งนี้ความต่างที่ทำให้ค่าความหมายเด่นชัดที่สุดคือความต่างแบบคู่ตรงข้าม (binary opposition) เช่นขาว-ดำ ดี-เลว ร้อน-เย็น หรืออธิบายอีกอย่างคือ ความหมายของ สัญลักษณ์หนึ่งเกิดจากความไม่มีหรือไม่เป็นของสัญลักษณ์อื่น^{๑๒}

ในการทำงานของขั้นตอนการแสดงความหมายของสัญลักษณ์นั้น จะมีความสัมพันธ์ระหว่างรูปสัญลักษณ์และความหมายสัญลักษณ์ตลอดเวลา ซึ่ง Barthes ได้ให้แนวคิดในการวิเคราะห์ความหมาย ๒ ชนิด คือ

(๑) ความหมายตรง (Denotation) เป็นระดับของความหมายที่เกี่ยวข้องกับความจริงระดับธรรมชาติ เป็นความหมายที่ผู้ใช้สามารถเข้าใจได้ตรงตัวอักษร จัดอยู่ในลักษณะของการอธิบายหรือพรรณนา (Descriptive Level) และเป็นความหมายที่เป็นที่รับรู้และเข้าใจได้สำหรับผู้รับสารส่วนใหญ่ ยกตัวอย่างเช่นเมื่อเรากล่าวถึงช้าง ก็จะนึกถึงลักษณะของสัตว์ที่มีรูปร่างใหญ่ มีงาและวงเป็นต้น การอธิบายความหมายของคำศัพท์ในพจนานุกรมก็เป็นความหมายโดยตรงเช่นกัน

(๒) ความหมายแฝง (Connotation) เป็นการตีความหมายของสัญลักษณ์โดยเป็นระดับที่พ่วงเอาปัจจัยทางวัฒนธรรมเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ซึ่งเป็นการอธิบายถึงปฏิสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นกับอารมณ์ความรู้สึกของผู้ใช้และคุณค่าทางวัฒนธรรมของเขา ความหมายแฝงหรือความหมายในระดับที่สองนี้

^{๑๑}[ออนไลน์], แหล่งที่มา: www.accessed 19 September 2009 <http://en.wikipedia.org/wiki/Semiotics>. [๑๐ กันยายน ๒๕๕๘].

^{๑๒}สรณี วงศ์เบญจิจ, “วาทกรรมสื่อโฆษณาการท่องเที่ยว: ภาพตัวแทน ตัวตนและความเป็นไทย”, รายงานการวิจัย, (คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๗), หน้า ๘๖.

สร้างขึ้นพื้นฐานของความหมายตรงของสัญลักษณ์ตัวเดียวกัน ซึ่งกระบวนการเกิดขึ้นของความหมายแฝงนี้เกิดขึ้นเมื่อสัญลักษณ์ในความระดับแรกถูกนำไปใช้เป็นรูปสัญลักษณ์ โดยมีการผูกโยงรวมเข้ากับ ความหมายใหม่ จึงเกิดเป็นความหมายแฝงซึ่งกระบวนการนี้เองที่ Bathes ใช้อธิบายการเกิด Myth (มายาคติ) ซึ่งเขาได้อธิบายเกี่ยวกับกระบวนการดังกล่าวไว้ดังนี้ “มายาคติเป็นระบบสื่อความหมายซึ่งมีลักษณะพิเศษตรงที่มันก่อตัวขึ้นบนกระแสการสื่อความหมายที่มีอยู่ก่อนแล้ว จึงถือได้ว่า มายาคติเป็นระบบสัญลักษณ์ในระดับที่สอง สิ่งที่เป็นหน่วยสัญลักษณ์ (ผลลัพธ์จากการประกอบของรูปสัญลักษณ์กับความหมาย) ในระบบแรก กลายมาเป็นเพียงรูปสัญลักษณ์ในระบบที่สอง ขอย้ำในที่นี้ว่า วัสดุสำหรับสร้างวาทะแห่งมายาคติ (เช่นภาษา ภาพถ่าย ภาพวาด โปสเตอร์ พิธีกรรม วัตถุ ฯลฯ) ไม่ว่าในเบื้องต้นนั้น จะมีความแตกต่างหลากหลายเพียงใดก็ตาม แต่เมื่อมาถูกจับยึดโดยมายาคติแล้ว ก็จะถูกทอนให้เหลือเป็นเพียงรูปสัญลักษณ์เพื่อสื่อถึงสิ่งอื่นเสมอ” อย่างไรก็ตามการสื่อความหมายในระดับของความหมายแฝงนี้ มีแนวโน้มในการสื่อความหมายที่แตกต่างกันซึ่งขึ้นอยู่กับระดับของการสื่อความหมาย โดยแบ่งออกเป็น ๒ ระดับ ได้แก่

- ระดับของปัจเจก (connotations) ในการทำความเข้าใจในสิ่งใดสิ่งหนึ่งของบุคคลนั้น เป็นการเรียนรู้วิธีการมองโลกและการที่บุคคลมีปฏิสัมพันธ์กับโลก ซึ่งการเรียนรู้เหล่านี้เองที่จะทำให้บุคคลมีความเข้าใจและให้นิยามต่อสิ่งต่างๆ ซึ่งอาจเหมือนหรือแตกต่างกันก็ได้ที่เรียกว่าประสบการณ์ ตัวอย่างเช่นเด็กหญิงที่ได้กลิ่นดอกกุหลาบเป็นครั้งแรกพร้อมกับมีประสบการณ์ที่น่ากลัว ในเวลาต่อมา หากเธอได้มองเห็นหรือได้กลิ่นดอกกุหลาบ ก็อาจเป็นการเตือนความจำให้เกิดความรู้สึกหวาดกลัวขึ้นมาอีก การมองเห็นหรือได้กลิ่นดอกกุหลาบนี้เป็นการนำพาการสื่อความหมายส่วนตัวสำหรับสำหรับเด็กผู้หญิงคนดังกล่าว ดังนั้นการมอบดอกกุหลาบให้แก่เธอจึงอาจเป็นการสร้างความกลัวมากกว่าที่จะเกิดความรู้สึกซาบซึ้งในความรัก อันเป็นเรื่องเฉพาะบุคคล

- ระดับของวัฒนธรรม (Cultural connotations) การสื่อความหมายในระดับนี้แสดงถึงการที่วัตถุในวัฒนธรรม ได้พ่วงเอาความสัมพันธ์และการสื่อความหมายเข้ามาในตัวมันและมีส่วนร่วมในการให้ความหมายกับผู้คนในวัฒนธรรม ยกตัวอย่างเช่นการมอบดอกกุหลาบที่คนให้การยอมรับในเชิงวัฒนธรรมเข้าใจร่วมกันว่าเป็นการแสดงถึงความรัก

การสร้างความหมายทางสังคมจึงอยู่ที่การเลือกและการจัดตัวสัญลักษณ์ ซึ่งสำหรับการสร้างรอยพระพุทธบาท พระพุทธรูป เจดีย์ หรือสัญลักษณ์อื่นๆ เช่นสมาธรรมจักร เป็นต้น ในทางพระพุทธศาสนา จึงหมายถึงการสร้างสิ่งซึ่งเป็นองค์ประกอบทางสัญลักษณ์ หรืออวัจนภาษาต่างๆ (Non-Verbal Elements) เช่น รูปทรง สถาปัตยกรรม ขนาด และความสูง เป็นต้น

ภาษาหรือสัญลักษณ์ใดๆ ก็ตาม สามารถมีความหมายได้มากกว่าหนึ่งความหมาย โดยแปรตามสถานะทางเศรษฐกิจ-สังคม (Social Context) เช่น พรหม ยังได้ให้ความหมายถึงความหรูหรา

โอ้อ่า จดเป็นตัวแทนถึง/ตัวคตินามธรรม (Signified) ได้ และความหมายยังแปรตามยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ (Historical Context)^{๑๓}

๒). ทฤษฎีสัญลักษณ์ทางศาสนาของคลิฟฟอร์ด เกียร์ซ (Clifford Geertz)

คลิฟฟอร์ด เกียร์ซ ^{๑๔} ได้นิยามเกี่ยวกับศาสนาไว้ดังนี้ คือ ศาสนาเป็นระบบสัญลักษณ์ระบบหนึ่ง คำว่า สัญลักษณ์นี้ครอบคลุมความหมายกว้างขวางมาก อาจจะเป็นวัตถุ การกระทำ เหตุการณ์ หรือความสัมพันธ์ แต่ทั้งหมดก็ทำหน้าที่เป็นพาหนะแห่งความสำนึก หรือเป็นความคิด ความรู้สึกที่เป็นนามธรรมบางอย่างที่ถูกทำให้เป็นไปตามรูปธรรม โดยระบบสัญลักษณ์นี้สามารถที่จะสร้างบรรยากาศความรู้สึกและแรงจูงใจให้แก่มนุษย์

เกียร์ซ ถือว่า คำพูดและการกระทำของคนในสังคม เป็นสัญลักษณ์ที่คนสร้างขึ้นเพื่อการสื่อสาร ดังนั้น การวิเคราะห์ตีความหมายของสัญลักษณ์จึงเป็นวิธีการที่สำคัญของเกียร์ซ และวัฒนธรรมคือโครงสร้างสำหรับวัฒนธรรมเหล่านี้ เกียร์ซ แสดงให้เห็นว่า ความหมายมีซ่อนอยู่ในสัญลักษณ์ และสัญลักษณ์อะไรก็ตาม ที่ใช้เป็นสื่อแทนแนวความคิด (Conception) แนวความคิดนั้นคือความหมายของสัญลักษณ์ ตัวอย่างของสัญลักษณ์ที่ เกียร์ซ ยกมากล่าวคือไม้กางเขน ซึ่งไม่ว่าจะอยู่ในการสนทนา ในจินตนาการ หรือเป็นรูปปรากฏบนฟ้า หรือห้อยอยู่ที่คอก็เป็นสัญลักษณ์ ^{๑๕} การกระทำทางวัฒนธรรมซึ่งเป็นการสร้างความเข้าใจและการใช้รูปแบบของสัญลักษณ์ ถือเป็นกิจกรรมทางสังคม ดังนั้นความหมายของสัญลักษณ์ จึงมีความเป็นสาธารณะ ซึ่งแปลง่ายๆ ว่าเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไป เป็นของส่วนรวม การที่คนในกลุ่มใช้สัญลักษณ์ใดในการสื่อสารระหว่างกันได้ความหมายของสัญลักษณ์เหล่านั้น ก็ต้องเป็นที่รู้จักกันในกลุ่มของคนเหล่านั้น สัญลักษณ์ ทำให้เกิดความเป็นจริงตามตัวแบบได้โดยการทำให้ผู้เลื่อมใส เชื่อถือมีความโน้มเอียง (dispositions) ที่จะประพฤติปฏิบัติตามแนวทางใดแนวทางหนึ่ง^{๑๖}

๓). แนวคิดความเชื่อทางศาสนาของ Emile Durkheim (๑๙๑๗:หน้า ๔๕-๔๗) ได้แสดงแนวความคิดเกี่ยวกับศาสนาและพิธีกรรมไว้ว่า ความเชื่อทางศาสนาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวบุคคลเข้ากับกลุ่ม และบุคคลจะทำพิธีกรรมเกี่ยวเนื่องกับความเชื่อนั้น อันเป็นพลังที่จะรวมกลุ่มเข้าด้วยกันให้เป็นปึกแผ่น (Solidarity) เพื่อความอยู่รอดของกลุ่ม ฉะนั้นตามทัศนะของเดอร์ไคม์ จึงถือว่าศาสนาทำ

^{๑๓} อ่างแล้ว.

^{๑๔} ปรีตรตา ก่ออนันตกุล, ภาษาของจิตรกรรมไทย, รายงานวิจัย, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๖), หน้า ๑๘.

^{๑๕} อคิน รพีพัฒน์, ทฤษฎีและวิธีการของคลิฟฟอร์ด เกียร์ซ, (กรุงเทพมหานคร: โอ.เอส.พริ้นติ้งเฮาส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๗๗.

^{๑๖} Mouton, Eugene and Held, Mc DonalD, Communication a Creative Process, (Minnesota: Burgess Publishing Com, 1976), p.5.

หน้าที่บำรุงรักษาให้สังคมนั้นดำรงอยู่ต่อไปได้ (Continuity) นอกจากนี้ เดอร์ไคม์ ได้ชี้ให้เห็นว่า กลุ่มหรือสังคมจำเป็นต้องมีการควบคุม นอกจากกฎหมายข้อบังคับทำหน้าที่ควบคุมเพียงส่วนหนึ่ง แล้วศาสนาเป็นอีกส่วนหนึ่งในการควบคุมและช่วยสร้างเสถียรภาพให้แก่สังคม ศาสนาตามทัศนะของ เดอร์ไคม์ปฏิบัติหน้าที่สำคัญ ๓ ประการ^{๓๗} คือ

(๑) หน้าที่ในการเตรียมและการจัดระเบียบวินัย (Disciplinary and Preparatory Function) หน้าที่นี้จะเป็นส่วนพิธีกรรมของศาสนาและทำให้บุคคลมีระเบียบวินัยด้วยตัวของตัวเอง และเตรียมคนเพื่อชีวิตในสังคม

(๒) หน้าที่ในการยึดเหนี่ยวหรือผนึกเข้ากับสังคม (Cohesive Function) ศาสนาและพิธีกรรมจะทำหน้าที่ในอันที่จะสร้างความหมายของการที่มนุษย์จำเป็นต้องอยู่ร่วมกัน มีอารมณ์และความรู้สึกทำนองเดียวกัน ตลอดจนแสดงออกในแนวเดียวกันเป็นการสร้างพลังของการรวมกลุ่ม

(๓) หน้าที่ในการผนวกและรื้อฟื้น (Euphoric Function) พิธีกรรมทำให้เกิดความสุขในการมีชีวิตร่วมกัน พร้อมทั้งเป็นการลดความกดดันหรือความเศร้าโศกในจิตใจ ในกรณีที่กลุ่มสังคมจำเป็นต้องประสบภาวะวิกฤติเสมอๆ เช่น การตายหรือประสบภัยต่างๆ ซึ่งพิธีกรรมทางศาสนาจะเป็นเครื่องชี้ว่าบุคคลประสบเคราะห์กรรมนั้น มิใช่เป็นผู้เดียวที่ได้รับทุกข์ แต่กลุ่มสังคมก็มีส่วนร่วมในความทุกข์นั้น เห็นได้จากพิธีกรรมศพซึ่งบรรดาญาติพี่น้องเพื่อนฝูงของผู้ตายทั้งหลายและผู้ที่มีชีวิตอยู่ก็จะมาร่วมในพิธีกรรมนั้นด้วย เป็นการแสดงถึงการมีส่วนร่วมในความทุกข์ หรือพิธีแต่งงานก็จะมีผู้มาแสดงความยินดีช่วยเหลือ สิ่งเหล่านี้ทำให้ผู้เกี่ยวข้องโดยตรงตระหนักในผลของการเป็นสมาชิกของสังคมนั้น

จะเห็นได้ว่า เดอร์ไคม์ ศึกษาพิธีกรรมทางศาสนาแต่เป็นการศึกษาในลักษณะหน้าที่นิยมทางสังคม คือหน้าที่สถาบันต่างๆ ต้องมีไว้เพื่อประโยชน์ของสังคม เดอร์ไคม์ได้มองว่าศาสนาเป็นระบบสัญลักษณ์ที่เป็นวิธีการแสดงออกวิธีหนึ่ง ซึ่งมีผลกระทบต่อสมาชิกของสังคม ทั้งนี้พื้นฐานความคิดทฤษฎีของเดอร์ไคม์สนใจอยู่ที่ ๒ ระดับคือ ๑) ระดับความสัมพันธ์ระหว่างศาสนากับสังคม ๒) ระดับความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกชนกับกลุ่มสังคม

นอกจากนี้ เดอร์ไคม์ได้กล่าวว่า อะไรก็ตามที่มีลักษณะเป็นศักดิ์สิทธิ์ (Sacred) มีลักษณะเป็นศาสนาเพราะความศักดิ์สิทธิ์เป็นสิ่งที่แยกศาสนาออกจากสิ่งอื่นๆ ในทัศนะของเดอร์ไคม์ ความเชื่อเรื่องสัตว์เป็นบรรพบุรุษจึงเป็นความเชื่อทางศาสนา และจากที่มนุษย์แต่ละคนเฝ้าในอดีตมีสัตว์และพืชเป็น “สัญลักษณ์” ประจำกลุ่มเช่น กลุ่มจิงโจ้ กลุ่มนกฮูก กลุ่มหมูป่า เป็นต้น ซึ่งแตกต่างกัน จึงนับได้ว่า ความเชื่อและพิธีกรรมทางศาสนาเป็นกลไกในการรวมกลุ่มทางสังคม เป็นสิ่งที่สร้างสัญลักษณ์และเอกลักษณ์ของกลุ่ม คนที่เป็นสมาชิกของกลุ่มจิงโจ้จะมีความเชื่อ พิธีกรรม ประเพณีที่

^{๓๗}จิตติยา สุวรรณชฎ, **พัฒนาการแนวคิดและทฤษฎี**, (กรุงเทพมหานคร: เอราวันการพิมพ์, ๒๕๒๙),

เป็นวัฒนธรรมของกลุ่มจิตใจที่ต่างไปจากกลุ่มอื่น ความเชื่อและแนวปฏิบัติที่ต่างกันนี้ เป็นสิ่งที่แยกคนกลุ่มหนึ่งออกจากคนอีกกลุ่มหนึ่ง ในแง่นี้อาจจะกล่าวได้ว่าต่าง Totem ต่างศาสนาก็ต่างสังคมกัน^{๑๘}

จึงสรุปประเด็นแนวคิดของเดอร์ไคม์ได้ว่า ศาสนาทำหน้าที่สื่อความเข้าใจระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ทำให้มนุษย์กับธรรมชาติอยู่ร่วมกันได้อย่างมีกำลังใจไม่มีความหวาดกลัวธรรมชาติ และสังคมคือระบบของการกระทำที่เกิดจากแรงผลักดันของกระบวนการทางสัญลักษณ์ จากการวิเคราะห์พิธีกรรมของเขาได้สรุปว่า สิ่งศักดิ์สิทธิ์เกิดจากความสัมพันธ์ทางสัญลักษณ์เช่นกัน ศาสนาจึงเป็นระบบสัญลักษณ์ระบบหนึ่งนั่นเอง ศาสนาคือองค์ประกอบที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมทางจิตใจ ได้แก่สิ่งที่ถ่ายทอดกันมาจากบรรพบุรุษรุ่นหนึ่งมายังอีกรุ่นหนึ่งเป็นทอดๆ ไป เป็นรากฐานที่สำคัญในการวางรากวัฒนธรรมประจำกลุ่ม องค์ประกอบสำคัญที่สุดก็คือ “ภาษา” และ “ศาสนา” สำหรับศาสนาเป็นองค์ประกอบที่ลึกซึ้งทางจิตใจ เกิดจากความเชื่อเลื่อมใสศรัทธาในสิ่งเดียวกันร่วมกัน ช่วยส่งผลให้เกิดการรวมตัวเป็นประเทศชาติ หรือรัฐและเป็นกลุ่มวัฒนธรรมเดียวกัน เพราะศาสนาเป็นรากฐานของขนบธรรมเนียมประเพณี ก่อให้เกิดสิ่งก่อสร้างที่เป็นถาวรวัตถุที่ยั่งยืนอยู่จนถึงสมัยหลัง เช่น ในอินเดียใช้เป็นรากฐานในการวางแผนผังเขตการปกครองประเทศ ส่วนศาสนาเก่าแก่ดั้งเดิมที่สุดของมนุษยชาติ ได้แก่การนับถือภูติผีปิศาจ (Animism) มีอยู่ในเขตอุษาคเนย์ ป่าเขา ที่ประชากรเผ่าพันธุ์ต่างๆ ยังรักษาวัฒนธรรมดั้งเดิม เช่น ในเขตร้อนของแอฟริกา อเมริกาใต้ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และในเขตหนาวเหนือของยูเรเชีย^{๑๙}

๒.๔.๒ แนวคิดทางตะวันออก

๑) ประเทศไทยมีแนวคิดหรือเชื่อว่า รอยพระพุทธรูปที่แท้จริงอยู่ในโลกนี้ จำนวน ๕ รอย อยู่ตามสถานที่ต่างๆ คือ ที่เขาสัจจพันธคีรี หรือเขาสวรรณบรรพตที่จังหวัดสระบุรี, ริมฝั่งแม่น้ำนัมมทา, ที่เขาสุมณภู ในประเทศศรีลังกา, ที่สุวรรณมาลิก สันนิษฐานว่าน่าจะหมายถึงสกุปรุวัลเวลี ในประเทศศรีลังกา, ที่โยนกปุระ น่าจะเป็นทางภาคเหนือของประเทศไทยซึ่งเคยเป็นที่ตั้งของแคว้นโยนก^{๒๐}

๒) ส่วนประเทศพม่ามีแนวคิดหรือเชื่อว่า รอยพระพุทธรูปอันแท้จริงซึ่งพระพุทธรูปประธานไว้มี ๓ รอย คือ ที่ชเวเสตตอในประเทศพม่า ๒ รอย และบนเกาะลังกาอีกหนึ่งรอย ซึ่งหมายถึงที่บนยอดเขาสุมณภู โดยที่เขาสวรรณบรรพตที่จังหวัดสระบุรี ฝ่ายพม่าเชื่อว่าเป็น

^{๑๘} ศีราพร ณ ถลาง, **ชนชาติไทในนิทาน: แลลอดแว่นคติชนและวรรณกรรมพื้นบ้าน**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕), หน้า ๑๐.

^{๑๙} ปราณี วงษ์เทศ, **สำนักเกี่ยวกับเผ่าพันธุ์ของชาวอุษาคเนย์ในสังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทย**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๔๒-๔๓.

^{๒๐} กำรเทพ กระต่ายทองและคณะ, **พระราชพิธียกจุลมงกุฏและสมโภชพระพุทธรูปจังหวัดสระบุรี**, (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๔๒), หน้า ๓๑ - ๓๒.

ที่เขาสเวตต่อในพม่า และที่ริมฝั่งแม่น้ำนัมมา ทางฝ่ายพม่าเชื่อว่าอยู่ที่เชิงเขาสเวตต่อในพม่าเช่นกัน^{๒๑}

๓) พระมหาธรรมราชาลิไท ในสมัยสุโขทัย ทรงครองราชย์ตั้งแต่ พ.ศ.๑๘๙๐ ถึงระหว่าง พ.ศ.๑๙๑๑-๑๙๑๗ ได้ทรงมีพระราชศรัทธาและมีแนวพระราชดำริให้จำลองรอยพระพุทธรูปบาทบนเขาสุมนภูฏในเกาะลังกามาประดิษฐานไว้บนภูเข ๔ แห่ง มีพุทธรูปลักษณะเป็นรูปมณฑล ๑๐๘ ในราชอาณาจักรของพระองค์^{๒๒} เพื่อให้เมืองสุโขทัยกลายเป็นดินแดนที่พระพุทธองค์ได้เสด็จมาโปรดและจะให้ความคุ้มครองเป็นพิเศษตลอดไป ภูเขา ๒ แห่งใน ๔ แห่งนั้น ทรงประทานนามใหม่ว่า “สุมนภูฏ” เช่นเดียวกับภูเขาลังกาทวีป^{๒๓}

๔) จารึกเกี่ยวกับการสร้างรอยพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย

ได้มีหลักฐานในศิลาจารึกเหนือจอมเขาสุมนภูฏบรรพต เมืองสุโขทัย หลักที่ ๑๕ สุโขทัย (หลักที่ ๘ ของประชุมจารึก ภาคที่ ๑ คณะกรรมการฯ สำนักนายกรัฐมนตรี) ด้านที่ ๑ และด้านที่ ๒ ตลอดด้าน ได้กล่าวถึงรอยพระพุทธรูปและพุทธรูปลักษณะ ซึ่งเขียนเป็นอักษรไทยปัจจุบัน ดังนี้

ด้านที่ ๑ (มี ๓๑ บรรทัด)

“เราอันนี้ชื่อสุมนภูฏบรรพต.เรียกชื่ออันดังเพื่อพิมพ์เอารอยตีนพระพุทธเจ้าเรา อันเหยียบเหนือจอมเขาสุมนภูฏบรรพต.ในลังกาทวีปขึ้นมาประดิษฐานไว้เหนือจอมเขาอันนี้ แล้วให้คนทั้งหลายได้เห็นฝ่าตีนพระพุทธเจ้าเป็นเจ้าเรา นี้มีลายอันได้ร้อยแปดสี่สองให้ฝูงเทพยดาและ (คน) ทั้งหลายได้ไหว่นบทำบูชา...ให้...ก ศรีพุทธสมบัติ บ...คนตัวฤา และ...สมบัติอันหนึ่ง ฝ่าเกิด เป็ (น)...ยอมได้เสวยสมบัติ...จักรพรรดิราช ได้เป็นก...และบมิได้เซ็น หม...ง...ฝ่าเกิดทั่วพระบาท สมบัติอันหน...รตติยาย...ทั้ง...เป็นเป็นพระ...เศรษฐีอยู่พระ... ...ง เมื่อที่แล้วก็จักได้...เป็นสมบัตินั้นแล บ่อยาเลย ผู้ใดได้ขึ้นบรอยฝ่าตีนพระพุทธเจ้าเราถึงเหนือจอมเขาสุมนภูฏบรรพตนี้ด้วยใจอันศรัทธา อันว่าสมบัติทั้งสามอันนี้...จักได้แลบ่อยาเลย ศักราชที่ ๑๒๘๑ ...เดือนสิบเอ็ดได้ ไศรา.คุเคียง...เจ้าผู้ได้ราชาภิเษกทรงพระนามศรีสุริยวงศ์ธรรมราชาธิราช ทารัง...หิน.นน...พระ...เขา.น...ส...ล้า”

ด้านที่ ๒ (มี ๒๘ บรรทัด)

“ดับหนทางแห่งเมืองสุโขทัยมาถึงจอมเขานี้งามหนักหนาแนคม สองขอกหนทางยอมตั้ง กัลปฤกษ์ใส่รมยวลดอกไม้ ตามได้เทียนประทีปเฝ้ารูปหอมตระหลบทุกแห่ง ปลุกธงปฏากทั้งสอง

^{๒๑}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.

^{๒๒}คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, สำนักนายกรัฐมนตรี,

ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, ๒๕๒๑), หน้า ๑๐.

^{๒๓}บุญเลิศ เสนานนท์และคณะ, จารึกรอยพระพุทธรูป พระราชพิธียกจุลมงกุฏและสมโภช พระพุทธรูปจังหวัดสระบุรี, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๔๐), หน้า ๒๓๑

ปรากฏทางย้อมเรียงชั้นหมากพลู ชั้นพลูบูชา ภิรมย์ระบำเต้น เล่นทุกฉันท...ด้วยเสียงอันสาธุการ
บูชาอีกด้วยดุริยาพิณ พี่อง กลอง เสียงดั่ง ดั่งดินจึกหล่มอันใส ศักราช ๑๒๘๑ ปีกุน เมื่อ
พระศรีบาทลักษณ์ขึ้นประดิษฐานไว้ในเขาสุมณภูมบรรพต”

ด้านที่ ๓ (ตั้งแต่บรรทัดที่ ๑ – บรรทัดที่ ๘)

“...สิอัน. อินไป...เกา...แปดวันดา.ออกให้คนทั้งหลายไหว้ลักษณะนี้...ไทยผู้...น...เมือง
ศรีสัชชนาโลสุโขไท หา...คุณสังขยาหาคราไว้ใส่ ๑๒... พรญาและนาง...และหาธัญธลักพระบาทลักษณ์
และให้ทั้งหลายอนุโมทนาด้วยหง...”

พุทธบาทจำลองแผ่นนี้ ประดิษฐานอยู่เหนือจอมเขาสุมณภูมบรรพต เมืองสุโขไท
(วัดเขาพระบาทใหญ่) ตั้งแต่ปี พ.ศ.๑๙๐๒ เป็นต้นมา ในสมัยนั้นไม่เรียกว่ารอยพระพุทธบาทจำลอง
แต่เรียกว่า “พุทธบาทลักษณะ” หรือ “รอยฝ่าตีนพระพุทเจ้า”

๕) พระเจ้าทรงธรรม

นับตั้งแต่มีการค้นพบรอยพระพุทธบาทที่เขาสวรรณบรรพต ในรัชสมัยของสมเด็จพระ
พระเจ้าทรงธรรม เมื่อ พ.ศ.๒๑๖๕ รอยพระพุทธบาทดังกล่าวได้เป็นบุญสถานทีเลื่อมใสศรัทธาของ
เหล่ามหาชน พระเจ้าแผ่นดินในสมัยกรุงศรีอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์ ได้ทำการทำนุบำรุงองค์
มณฑปพระพุทธบาทตลอดมารวมทั้งมีสิ่งก่อสร้างนานาประการ อันบังเกิดสืบเนื่องขึ้นมาจาก
การค้นพบรอยพระพุทบาทนั้น เมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปยังภูเขานั้น เมื่อ
ทอดพระเนตรเห็นรายนั้นแล้ว จึงทรงมีพระราชวิจารณ์ตระหนักแนพระราชหฤทัยว่า คงเป็น
รอยพระพุทบาท เพราะมีลายลักษณะกัจจกร ประกอบด้วยอัญมณีรัตนมาฆะ ๑๐๘ ประการ
ตรงกับเรื่องที่ว่าลึงกาฬวิปได้แจ้งเข้ามาด้วย เกิดพระราชศรัทธาปราโมทย์โสมนัสเป็นกำลัง โดย
ทรงพระราชดำริเห็นว่ารอยพระพุทบาทย่อมจัดเป็นบริโศกเจดีย์แท้ เพราะเป็นพุทบาททวัญ
อันเนื่องมาแต่พระพุทองค์ ย่อมประเสริฐยิ่งกว่าอุเทสิทเจดีย์ เช่นพระพุทธรูปและพระสถูปเจดีย์^{๒๔}

๖) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช ทรงมีพระราชศรัทธาความเชื่อ
ในรอยพระพุทบาท ตามที่ได้ทรงมีพระราชดำรัส เนื่องในวโรกาสเสด็จพระราชดำเนินมา
ทรงประกอบพิธียกจุลมงกุฏ เหนือพุ่มข้าวบิณฑ์ยอดพระมณฑปพระพุทบาทจังหวัดสระบุรี เมื่อ
วันอาทิตย์ที่ ๙ มีนาคม ๒๕๔๕ ความว่า “เมืองไทยเป็นเมืองพระพุทศาสนา ผู้ใดได้มานมัสการและ
ทำการสมโภชพระพุทบาท ย่อมจักประสบความรุ่งเรืองและได้รับสิริมงคลนั้น ก็เมื่อพวกเราได้พร้อม

^{๒๔} กัณฑ์เทศน์ กระต่ายทองและคณะ, พระราชพิธียกจุลมงกุฏและสมโภชพระพุทบาทจังหวัดสระบุรี

กันมากระทำปฏิกิริยากรรมต่อรอยพระพุทธรูปปางนี้ ก็เท่ากับได้ช่วยกันทำความเสริมคลให้บังเกิดแก่ประเทศชาติ^{๒๕}

๗) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ นักปราชญ์ทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ ได้ทรงนิพนธ์ไว้ว่า การนับถือรอยพระพุทธรูปเป็นเจตียสถาน ดูเหมือนมูลเหตุจะเกิดขึ้นแต่ ๒ คติต่างกัน เป็นคติของมัชฌิมประเทศอย่างหนึ่ง เป็นคติของชาวลังกาทวิอย่างหนึ่ง คติของชาวมัชฌิมประเทศนั้น เดิมถือกันตั้งแต่พุทธกาลว่า ไม่ควรสร้างรูปของเทวดาหรือมนุษย์ขึ้นไว้เช่น สรรวสัการบูชา และคตินั้นถือกันมาจนพุทธกาลล่วงร้อยปีจึงได้เลิก เพราะฉะนั้น พระเจดีย์ที่พุทธศาสนิกชนสร้างเมื่อก่อน พ.ศ.๕๐๐ จึงทำแต่พระสถูปหรือวัตถุต่างๆ เป็นเครื่องหมายสำหรับบูชาแทนพระพุทธรูป รอยพระพุทธรูปเป็นวัตถุอย่างหนึ่ง ซึ่งชอบทำกันสมัยนั้น ทำเป็นรอยพระพุทธรูปทั้งข้างซ้ายข้างขวาบ้าง ทำเป็นรอยพระพุทธรูปแต่เบื้องขวาบ้าง แม้ในบาลีก็หาไม่ปรากฏอ้างว่าพระพุทธรูปได้ทรงเหยียบรอยพระพุทธรูปประดิษฐานไว้ ณ ที่แห่งใดไม่ ส่วนคติที่ถือกันในลังกาทวิปนั้น เป็นการเกิดขึ้นชั้นหลังอ้างว่าพระพุทธรูปได้เหยียบรอยพระพุทธรูปไว้ให้เป็นที่ยสักการบูชา ๕ แห่งคือ ที่เขาสุวรรณมาลิกแห่ง ๑ เขาสุวรรณบรรพตแห่ง ๑ ในประเทศไทยเขาสมณภูมิกแห่ง ๑ ในประเทศศรีลังกา เมืองโยนกบุรีแห่ง ๑ และหาดในลำน้ำชี นมมทานทีแห่ง ๑ ในประเทศอินเดีย^{๒๖}

๒.๕ แนวคิดเรื่องรอยพระพุทธรูป

แนวคิดความเชื่อเรื่องรอยเท้าว่าเป็นรูปรอยที่ประทับลงในโลก โดยการปรากฏกายหรือการสัมผัสของเทพเจ้าหรือผู้มีความศักดิ์สิทธิ์อื่นๆ หรือว่าเป็นเครื่องหมายที่บรรพบุรุษได้ทิ้งไว้เพื่อเป็นแนวทางการประพฤติปฏิบัติของบุคคลรุ่นหลัง เป็นความเชื่อสากลที่มีพบอยู่ในอารยธรรมของเกือบทั่วโลก และแนวคิดจากรากฐานประเพณีของชาวอินเดียที่นิยมทำความเคารพบุคคลที่พึงเคารพบูชาที่เท้าหรือด้วยการเอามือแตะที่เท้าหรือล่องเท้าของผู้คน^{๒๗}

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเองเมื่อได้ทรงกำเนิดในโลกมนุษย์เป็นวาระสุดท้าย ก็ได้ก้าวพระพุทธรูป ๗ ก้าวบนพื้นธรณี ประกาศอำนาจสิทธิขาดของพระองค์ในทิศทั้ง ๗ อันประกอบขึ้นเป็นจักรวาล นอกจากนั้นยังได้ทรงเหยียบพื้นพระธรณีอีกครั้งต่อหน้าเทพเจ้า พระราชาธิบดี

^{๒๕}บุญเลิศ เสนานนท์, พระพุทธรูปจังหวัดสระบุรี, หนังสือที่ระลึกงานนมัสการพระพุทธรูปสระบุรี (กรุงเทพมหานคร: บริษัทศรีอนันต์การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๓๘), หน้า ๑.

^{๒๖}กำธรเทพ กระต่ายทองและคณะ, พระราชพิธียกจุลมงกุฏและสมโภชพระพุทธรูปจังหวัดสระบุรี หน้า ๒๓.

^{๒๗}ดร.นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, หน้า ๑๑, ๙๐.

พระอรหันต์ และบุคคลทั้งปวงเมื่อได้เสด็จกลับสู่โลกมนุษย์ หลังจากที่ได้จากโลกนี้ไปเป็นเวลานาน ตลอดฤดูฝน เพื่อโปรดพระราชมารดาและเทพเจ้าบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์^{๒๘}

แนวคิดเรื่องพุทธบาทลักษณะในประเทศไทยและประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้รับการสืบทอดมาจากคติ ๒ ทาง^{๒๙} คือ คติทางอินเดียและคติทางศรีลังกา ควบคู่มากับพระพุทธศาสนาที่น่าสนใจคือการบูชารอยพระพุทธรูปในสังคมที่พุทธศาสนาได้กลายมาเป็นศาสนาหลักนั้นชี้ให้เห็นถึงกระบวนการปรับและรับวัฒนธรรมจากภายนอกให้เข้ากับพื้นถิ่นได้อย่างกลมกลืน อีกทั้งยังเป็นสื่อในการเสริมสร้างพระราชอำนาจของสถาบันกษัตริย์อีกด้วย ดังจะเห็นได้ว่า แนวคิดเรื่องพุทธบาทลักษณะคือรูปมงคล ๑๐๘ ประการ ในรอยพระพุทธรูปที่มีทั้งประเภทที่เป็นสัญลักษณ์แห่งโชค ลาภ ความเจริญและความอุดมสมบูรณ์ บางประเภทก็เกี่ยวข้องกับเรื่องคติจักรวาล เรื่องต่างๆ เหล่านี้เป็นพื้นฐานแนวคิดความเชื่อในสังคมดั้งเดิม สิ่งที่รับมาจากภายนอกนั้นจึงเข้ากันได้กับคตินิยมของสังคมพื้นถิ่นแต่ละยุคแต่ละสมัย

ประเพณีความเชื่อในหมู่พุทธศาสนิกชนที่เคารพบูชารอยพระพุทธรูปมาตั้งแต่ครั้งพุทธกาล รอยพระพุทธรูปที่เชื่อกันว่าเป็นของจริงและรอยพระพุทธรูปจำลองที่มนุษย์สร้างขึ้นจนกลายเป็นประเพณีการเคารพบูชารอยพระพุทธรูป เพื่อเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธรูปองค์ในประเทศต่างๆ ตั้งแต่จุดเริ่มต้นคืออินเดีย ศรีลังกา และประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้คือ พม่า และไทย^{๓๐}

ที่สำคัญคือแนวคิดการทำรูปมงคลในรอยพระพุทธรูปหรือพุทธบาทลักษณะเป็นการสร้างสัญลักษณ์ที่เป็นสื่อให้รู้ว่าเป็นรอยพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้าที่เป็นเอกลักษณ์ แต่มีรูปแบบที่ไม่ตายตัวนี้เองทำให้พระพุทธศาสนาเผยแผ่เข้าไปสู่ชนระดับพื้นเมืองและยืมนาน และสามารถที่จะโน้มน้าวให้เข้ากับ ความเชื่อของชนทั่วไปได้เสมอ และได้เป็นที่ยอมรับของชนระดับผู้ของประเทศไทยคือพระมหากษัตริย์ในยุคต่างๆ ซึ่งมีอำนาจที่จะดำเนินการสั่งการให้เป็นแบบอย่างที่ดีงามในบ้านเมืองมาในทุกยุคทุกสมัย จนกระทั่งแนวคิดในการสร้างและบูชารอยพระพุทธรูปได้กลายเป็นประเพณีที่มีการเฉลิมฉลองหรือเดินทางไปเคารพสักการะตามเทศกาล หรือจาริกแสวงบุญไปตามแหล่งที่มีรอยพระพุทธรูปประดิษฐานอยู่^{๓๑} ถ้านับจากสมัยทวารวดี สุโขทัย อยุธยา มาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ปัจจุบันก็ถือว่ายาวนาน แต่ศรัทธาของชาวพุทธในยุคนี้ก็ได้ลดน้อยถอยลงเรื่องความศรัทธาเชื่อถือต่อรอยพระพุทธรูปโดยเฉพาะองค์ที่สำคัญๆ เช่นพระพุทธรูปสระบุรี เป็นต้น ท้าวได้จัดงาน

^{๒๘}อ้างแล้ว.

^{๒๙}กรมศิลปากร, “พุทธบาทลักษณะและรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย” (กรุงเทพมหานคร: บริษัทพรินส์เกต จำกัด, ๒๕๓๖), หน้า ๕๗.

^{๓๐}นันท ชาติวิทย์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, หน้า ๙๐.

^{๓๑}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗.

นมัสการรอยพระพุทธรูปปีละ ๒ ครั้งคือเดือน ๓ และเดือน ๔ แต่แต่ละครั้งได้มีชาวพุทธและนักท่องเที่ยวทั่วไปได้มากราบไหว้รอยพระพุทธรูปเป็นจำนวนมากทุกๆ ครั้งที่ได้จัดงานขึ้น

รอยพระพุทธรูปและรูปมณฑลในรอยพระพุทธรูปไม่ว่าก็ประการรวมทั้ง ๑๐๘ ประการจัดเป็นอุเทศิกเจดีย์ที่สำคัญยิ่งอย่างหนึ่งในเจดีย์ ๔ อย่าง ทางพระพุทธศาสนา เป็นศาสนวัตถุที่ทำหน้าที่เป็นสื่อสัญลักษณ์มีความหมายให้เข้าถึงศาสนธรรมคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ศาสนบุคคลคือพระพุทธรูปและพุทธบริษัททั้ง ๔ ศาสนพิธีคือระเบียบแบบแผนอันดีงามทางด้านพิธีกรรมทางศาสนา จนเกิดเป็นขนบธรรมเนียมวัฒนธรรมประเพณีอันดีงามจากอดีตมาถึงปัจจุบัน พุทธบาทลักษณะ ๑๐๘ ประการในรอยพระพุทธรูปและรอยพระพุทธรูป จึงเป็นบ่อเกิดแห่งคุณงามความดีที่สำคัญในฐานะที่เป็นสื่อสัญลักษณ์ หรือเครื่องหมายของการสื่อสารจากผู้ส่งสารสู่ชาวพุทธรุ่นหลังต่อๆ มาในฐานะผู้รับสารได้กราบไหว้สักการบูชาให้เกิดเป็นบุญกุศลและได้รับทราบเรียนรู้ถึงความหมายที่แฝงหรือซ่อนเร้นอยู่ในรูปรอยสัญลักษณ์ที่เรียกกันว่าพุทธบาทลักษณะทั้ง ๑๐๘ ประการ

๒.๖ ประวัติความเป็นมาของรอยพระพุทธรูป

มูลเหตุแห่งการเกิดรอยพระพุทธรูปเริ่มต้นมีรากฐานมาจากธรรมเนียมของชาวอินเดียที่นิยมทำความเคารพผู้ที่พึงเคารพนับถือที่เท้าหรือด้วยการเอามือไปแตะที่ละอองเท้าของผู้นั้น^{๓๒} และมาจากคัมภีร์ต่างๆ ในทางพระพุทธศาสนา เช่น ในปุณณิสาสูตร^{๓๓} ได้กล่าวถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสไว้เกี่ยวกับเรื่อง พระปุนณะที่ไปปฏิบัติที่เมืองสุนาปรันตะ ส่วนในอรรถกถา ปุณณิสาสูตร มัชฌิมนิกายพระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายขยายเกี่ยวกับเรื่องที่องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงเหยียบรอยพระพุทธรูปไว้ในอรรถกถาธรรมบท ขุททกนิกาย เรื่องพระนางสามาวดีก็ได้กล่าวถึงที่พระพุทธรูปได้ทรงเหยียบรอยพระพุทธรูปไว้เพื่อให้พราหมณ์สามภรรยาและลูกสาวได้พบเห็น แล้วทรงแสดงธรรมโปรดจนพราหมณ์สองสามีภรรยาได้เป็นพระอนาคามี ในเรื่องพระนางสามาวดีในพงศาวดารและตำนานเรื่องเล่าก็ได้กล่าวถึงเรื่องการเกิดขึ้นของรอยพระพุทธรูป ซึ่งจะได้อธิบายโดยละเอียดต่อไป

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงนิพนธ์ไว้ว่า “การนับถือรอยพระพุทธรูปเป็นเจดีย์สถาน ดูเหมือนมูลเหตุจะเกิดขึ้นจาก ๒ คติต่างกัน เป็นคติของชาวมัชฌิมประเทศอย่าง ๑ เป็นคติของชาวลังกาทวีปอย่าง ๑ คติของชาวมัชฌิมประเทศนั้น เดิมถือกันมาตั้งแต่พุทธกาลว่า ไม่ควรสร้างรูปเทวดาหรือมนุษย์ขึ้นไว้เช่นสรวงสักการบูชา และคตินั้นได้ถือ

^{๓๒}ดร.นันทนา ชุตินันท์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, หน้า ๑๑.

^{๓๓}ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๔๕/๔๔๗.

กันมาจนถึงพุทธกาลล่วงร้อยปีจึงได้เลิก เพราะฉะนั้น พระเจดีย์ที่พวกพุทธศาสนิกชนสร้างเมื่อก่อน พ.ศ.๕๐๐ จึงทำแต่พระสถูปหรือวัตถุต่างๆ เป็นเครื่องหมายสำหรับบูชาแทนพระองค์พระพุทธเจ้า รอยพระพุทธบาทเป็นวัตถุอย่าง ๑ ซึ่งชอบทำกันในสมัยนั้น ทำเป็นรอยพระพุทธบาททั้งข้างซ้ายและข้างขวาบ้าง ทำเป็นรอยพระพุทธบาทแต่เบื้องขวาบ้าง แม้ในบาลีก็หาปรากฏอ้างว่าพระพุทธองค์ได้ทรงเหยียบรอยพระพุทธบาทประดิษฐานไว้ ณ ที่แห่งใดแห่งหนึ่งไม่ ส่วนคติที่ถือกันในลังกาทวีปนั้น เป็นการเกิดขึ้นชั้นหลัง อ้างว่าพระพุทธองค์ได้เหยียบรอยพระพุทธบาทไว้ให้เป็นทีสาธุชนสักการบูชา จำนวน ๕ แห่งคือ ที่เขาสุวรรณมาลิกแห่ง ๑ ที่เขาสุวรรณบรรพตแห่ง ๑ ที่เขาสมณภูฏแห่ง ๑ ที่เมืองโยนกบุรีแห่ง ๑ ที่หาดในลำน้ำนันทานที่แห่ง ๑^{๓๔}

รอยพระพุทธบาทที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงประทับไว้ มีที่มาตามคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเช่นในปุณณิสาสูตร และในอรรถกถา ธรรมบท ขุททกนิกาย ส่วนรอยพระพุทธบาทที่ได้ถูกสร้างขึ้นในยุคต่างๆ ในหลายๆ พื้นที่ในประเทศไทย ต่างก็ได้มีตำนานหรือพงศาวดารเรื่องเล่าขานสืบต่อกันมา จากอดีตจนถึงปัจจุบันซึ่งจะได้นำมากล่าวเป็นลำดับไป

๒.๖.๑ ความหมายของรอยพระพุทธบาท

รอยพระพุทธบาท หมายถึง รอยพระบาทของพระพุทธเจ้า ได้แก่รอยพระพุทธบาทที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงประทับหรือได้ทรงประทับไว้แก่ผู้ที่ได้กราบไหว้ขอหรือได้ทรงประดิษฐานไว้ ณ สถานที่แห่งใดแห่งหนึ่งเพื่อให้ผู้ใดผู้หนึ่งได้พบเห็นตามพุทธประสงค์และหมายถึงรอยพระพุทธบาทของพระพุทธองค์ที่ชาวพุทธได้สร้างจำลองขึ้นเป็นเครื่องหมายในสถานที่ที่พระพุทธองค์ได้เคยประทับอยู่ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชาและกราบไหว้บูชา เพื่อเป็นบริโศกเจดีย์และอุทเทสิกเจดีย์

หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ได้กล่าวไว้ว่า “ตามตำนานได้อ้างไว้ว่า รอยพระพุทธบาทซึ่งพระพุทธองค์ได้เสด็จประทับไว้ มี ๕ แห่ง ได้แก่ ที่เขาสุวรรณมาลิก, เขาสุวรรณบรรพต, เขาสมณภูฏ, เมืองโยนกบุรี, และหาดทรายในลุ่มน้ำนันทานที่ รอยพระพุทธบาทนั้น นับถือกันว่าเป็นอุทเทสิกเจดีย์คือเป็นของสร้างขึ้น โดยเจตนาอุทิศต่อพระพุทธเจ้า และบริโศกเจดีย์คือเป็นของเนื่องในพระตถาคตเจ้ามาตั้งแต่โบราณกาล^{๓๕}

ในสมัยพุทธกาลนั้น ชาวพุทธ ได้นับถือ กราบไหว้บูชาและถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะที่พึ่ง คือพระพุทธเจ้า พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์และพระสงฆ์ ที่รวมเรียกกันว่า

^{๓๔} กัณฐก เทพ กระต่ายทองและคณะ, พระราชพิธียกจุลมงกุฏและสมโภชพระพุทธบาทจังหวัดสระบุรี, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๔๐), หน้า ๒๓.

^{๓๕} หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, พระพุทธบาทสระบุรี, พิมพ์ครั้งที่ ๙ (กรุงเทพมหานคร: ๒๕๑๖, หน้า ๙-๑๑.

“ไตรสรณาคมน์” ยังไม่มีวัตถุอื่นเป็นเจดีย์ในพระพุทธศาสนา บรรดาวัตถุที่เป็นเจดีย์ในพระพุทธศาสนา ได้เกิดขึ้นหลังจากที่พระพุทธองค์ได้เสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว^{๓๖}

ส่วนภายหลังพุทธกาล เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ดับขันธปรินิพพานไปแล้ว ในราวพุทธศตวรรษที่ ๓ ก็ได้มีคติการสร้างรอยพระพุทธรูปขึ้น ซึ่งได้ปรากฏอยู่ที่ลูกกรงตั้งและทับหลังของรั้วล้อมรอบสถูปเมืองภารุท และที่สถูปเมืองสาญจี ประเทศอินเดีย การปรากฏของรูปหรือรอยพระพุทธรูปครั้งแรกนี้ ได้ปรากฏในฐานะเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งในขณะนั้นยังคงมีความเชื่อว่า พระพุทธองค์เป็นสิ่งไม่บังควรแตะต้องและการหลงติดรูปเคารพ ได้มีความเชื่อถือเป็นความอัปบุญอย่างยิ่ง ครั้นต่อมาก็ได้มีการสร้างรอยพระพุทธรูปขึ้นในประเทศศรีลังกา พร้อมกับจารึกอักษรพราหมีและที่พบในปากีสถานจารึกอักษรขโรษฐีซึ่งได้ถูกค้นพบหลักฐานว่าน่าจะสร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๔ ส่วนรอยพระพุทธรูปที่ถูกค้นพบในประเทศอินเดีย จากหลักฐานแวดล้อมน่าจะมียุขราวพุทธศตวรรษที่ ๗ – ๘^{๓๗} ถือว่าเป็นรอยพระพุทธรูปที่เปลี่ยนจากสัญลักษณ์มาเป็นรูปเคารพโดยตรง

รอยพระพุทธรูปจึงเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่ได้มีมาก่อนการสร้างรูปหรือสัญลักษณ์อื่นๆ เช่นพุทธรูปตั้งแต่สมัยอินเดียโบราณ คติการสร้างรอยพระพุทธรูปได้เริ่มแพร่หลายขึ้นในประเทศศรีลังกา ได้มีการสร้างรอยพระพุทธรูปอย่างวิจิตรพิสดาร เป็นระบบระเบียบ อันเป็นแบบอย่างในการสร้างขึ้น โดยได้มีคัมภีร์คู่มือในการสร้างรอยพระพุทธรูปอันเก่าแก่ชื่อว่า “คัมภีร์ชินาลังการฎีกา” แต่งโดยพระธัมมรักขิตตะแห่งประเทศศรีลังกา ซึ่งคัมภีร์นี้ถือเป็นแบบฉบับในการสร้างรอยพระพุทธรูปหลายๆ แห่งเช่นรอยพระพุทธรูปที่เจดีย์โลกนันทะและที่เจดีย์ชเวสิกองในประเทศพม่า รวมทั้งรอยพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในสมัยของพญาลิไทก็ถือว่าได้สร้างขึ้นตามคัมภีร์นี้เช่นเดียวกัน^{๓๘} อันเป็นการเผยแพร่ถ่ายทอดวิธีการสร้างรอยพระพุทธรูปจากประเทศศรีลังกา ไปสู่พุทธศาสนิกชนในประเทศต่างๆ เช่นพม่า และประเทศไทยเรามาจนถึงปัจจุบัน

๒.๖.๒ รอยพระพุทธรูปในปุณโณวาทสูตร

ในปุณโณวาทสูตร มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี อุปริปัณณาสกักรรคถา^{๓๙} ความว่า เมื่อครั้งพุทธกาล ณ หมู่บ้านปรันตปะ มีชายสองคนพี่น้อง พี่ชายชื่อว่ามหาบุญ น้องชายชื่อว่าจุลบุญ ทั้งสอง

^{๓๖}สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, พุทธเจดีย์สยาม, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๔๔), หน้า ๒๒.

^{๓๗}จารุณี อินเฒ่าและคณะ, “พุทธบาทลักษณะและรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย”, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรรมศิลป์, ๒๕๓๖), หน้า ๕.

^{๓๘}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖ – ๗.

^{๓๙}ม.อุ.อ. (ไทย) ๒๓/๔๔๒-๔๔๙.

คนได้ผลัดเปลี่ยนกันออกไปทำการค้าขายนอกบ้าน วันหนึ่งมหาบุญได้นำกองเกวียนจำนวน ๕๐๐ เล่ม บรรทุกสินค้าออกไปขายยังเมืองต่างๆ จนถึงเมืองสาวัตถี เข้าวันหนึ่งมหาบุญ ได้เห็นชาวเมืองถือเครื่องสักการะเดินมุ่งไปสู่วัดพระเชตวัน เพื่อฟังพระธรรมเทศนาจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มหาบุญทราบว่ บัดนี้พระรัตนตรัยคือ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ ได้บังเกิดขึ้นแล้วในโลกก็ได้เกิดความยินดียิ่งนัก จึงได้เดินทางไปร่วมฟังธรรมด้วยความเลื่อมใส เมื่อฟังธรรมจบมหาบุญก็ได้กราบทูลอาราธนาพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและคณะสงฆ์ไปปรับฉันทาหาร ณ ที่พักหมู่เกวียนของตน

ในช่วงเช้าของวันต่อมา พระสัมมาสัมพุทธเจ้า พร้อมด้วยคณะสงฆ์ ได้ไปรับบิณฑบาตที่กองเกวียนของมหาบุญ มหาบุญได้เกิดศรัทธาเลื่อมใสเพิ่มขึ้นเป็นอย่างมาก จึงได้ตัดสินใจมอบกองเกวียนให้อยู่ในความควบคุมดูแลของนายบัณชีแล้วสั่งให้นายบัณชี กลับไปบอกจุลบาลว่า ตนจะบวชเป็นภิกษุในสำนักของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อมหาบุญบวชแล้วไม่นานก็ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ เข้าวันหนึ่ง พระภิกษุมหาบุญ ได้เข้าไปบิณฑบาต ในหมู่บ้านปรินตปะ จุลบุญน้องชายเห็นเข้าจำได้ จึงได้นิมนต์ให้ไปฉันภัตตาหารที่บ้าน และนิมนต์ให้ท่านจำพรรษาในถ้ำนั้น ขณะนั้นเป็นฤดูฝน จุลบุญไปค้าขายทางบกไม่ได้ จึงได้เตรียมเรือเพื่อจะออกไปค้าขายทางทะเล วันที่จะออกเดินเรือจุลบุญได้นิมนต์พระภิกษุมหาบุญให้ไปฉันในเรือนของตน จุลบุญได้สมทานศีล ๕ และได้คำขอรับรองต่อพระมหาบุญว่า หากในระหว่างที่เดินเรือถ้ามีเหตุร้ายเกิดขึ้นก็ขอให้พระภิกษุมหาบุญไปช่วยเหลือด้วย พระภิกษุมหาบุญก็รับคำ เมื่อเรือของจุลบุญออกทะเลไปได้ ๗ วัน เเสบียงบนเรือก็ได้หมดลงจึงได้แวะไปจอดเรือที่เกาะแห่งหนึ่ง พบว่าบนเกาะมีไม้จันทน์แดงอยู่มาก จึงได้เอาสินค้าบนเรือทิ้งและช่วยกันตัดไม้จันทน์แดงขนใส่เรือแทนเพื่อไปขาย บรรดาปีศาจและยักษ์ที่อยู่บนเกาะนั้นพากันโกรธ พอเรือออกสู่ทะเลจึงได้บันดาลให้เกิดพายุพัดกระหน่ำเรือจนเกือบจมลง จุลบุญจึงได้ระลึกรู้ถึงพระมหาบุญให้มาช่วยเหลือ พระภิกษุมหาบุญทราบด้วยทิพย์จักขุ จึงได้มาช่วยเหลือให้เรือพ้นจากอำนาจของพวกปีศาจและยักษ์ จนคณะของจุลบุญกลับสู่ถิ่นเดิมได้อย่างปลอดภัย พวกลูกเรือเมื่อทราบว่าพวกตนพ้นจากอันตรายมาได้เพราะบารมีของพระภิกษุมหาบุญ ก็สำนึกในพระคุณ จึงได้นำไม้จันทน์แดงไปถวาย แต่พระภิกษุมหาบุญไม่รับไม้นั้น ท่านปรารถนาที่จะสงเคราะห์คนเหล่านี้ จึงได้ไปกราบทูลพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้เสด็จไปโปรด พวกของจุลบุญดีใจมากเมื่อทราบว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จะเสด็จมาแสดงธรรมแก่พวกตน จึงพากันนำไม้จันทน์แดงไปสร้างเป็นมณฑปจำนวน ๕๐๐ หลัง เพื่อคอยต้อนรับเสด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้ากับคณะสงฆ์

ในบริเวณที่ไม่ไกลจากบ้านสุนาปรินตปะ ได้มีดาบสตนหนึ่งชื่อว่าสัจจพันธดาบส อาศัยอยู่บนเขาสัจจพันธคีรี ชาวบ้านในถ้ำนั้นเคารพนับถือมาก พระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีพระประสงค์จะสงเคราะห์ดาบสตนนี้ด้วย จึงสั่งให้พระอานนท์เตรียมพระภิกษุจำนวน ๔๙๙ รูป เพื่อไปโปรดสัจจพันธดาบสและชาวบ้านสุนาปรินตปะ

ในวันเดียวกันนั้น พระอินทร์ได้ทรงทราบเรื่องนี้ จึงได้สั่งให้พระวิษณุกรรมเนรมิตบุษบกจำนวน ๕๐๐ หลัง นำไปประดิษฐานที่ใกล้ประตูพระเชตะวัน พอรุ่งเช้า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพร้อมด้วยหมู่สงฆ์ก็ประทับบุษบกลอยมาทางอากาศไปยังสัจจพันธคีรี ทรงแสดงธรรมโปรดสัจจพันธดาบสให้ตั้งอยู่ในมรรคผล และให้บรรพชา จากนั้นก็ทรงพาคณะสงฆ์พร้อมด้วยสัจจพันธดาบสไปยังหมู่บ้านสุนาปรันตปะ ทรงรับบิณฑบาตที่นั่นและทรงแสดงธรรมโปรดชาวบ้าน แล้วตรัสสั่งให้พระสัจจพันธดาบสอยู่ที่สัจจพันธคีรี เพื่อสงเคราะห์ประชาชนในถิ่นนั้น พระสัจจพันธดาบสได้น้อมรับพระพุทธฎีกา และได้กราบทูลขอเจดีย์สถานไว้เป็นที่สักการะ พระบรมศาสดาก็ทรงประดิษฐานรอยพระพุทธบาทไว้ ณ ที่นั่น^{๔๐} แล้วเสด็จไปสู่พระเชตะวันมหาวิหาร

๒.๖.๓ รอยพระพุทธบาทในอรรถกถา

รอยพระพุทธบาทที่มาในอรรถกถา ธรรมบท ขุททกนิกาย เรื่อง พระนางสามาวดี ตอนที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้เสด็จไปประกาศพระพุทธศาสนาในแคว้นกुरु ได้มีมาคันทิยะพราหมณ์ผู้สามีและนางพราหมณ์ผู้เป็นภรรยาชาวเมืองกुरु ได้มีบุตรสาวสวยคนหนึ่งชื่อนางมาคันทิยา พราหมณ์สองสามีภรรยา ได้พยายามที่จะแสวงหาบุคคลที่เหมาะสมให้กับบุตรสาวของตน จนกระทั่งวันหนึ่งพราหมณ์ผู้เป็นสามีได้พบกับพระศาสดาซึ่งกำลังเสด็จเที่ยวบิณฑบาตอยู่ในเมืองกुरु เมื่อได้เห็นลักษณะท่าทางอันประกอบด้วยลักษณะมหาบุรุษของพระองค์ พราหมณ์จึงคิดว่า บุรุษนี้สมควรที่จะเป็นสามีของลูกสาวเรา จึงได้เดินเข้าไปหาพระศาสดาเพื่อจะยกบุตรสาวให้และกราบทูลขอให้พระศาสดารออยู่สักครู่ เพื่อตนจะได้ไปตามภรรยาผู้รู้รักษานิสัย (นรลักษณ์ศาสตร์) ให้มาดูลักษณะมหาบุรุษ เพราะไม่รู้จักพระศาสดามาก่อน จึงไม่ทราบว่าพระองค์เป็นผู้ใด แต่ด้วยความดีใจพราหมณ์จึงได้รับเดินทางกลับไปบ้านของตนแล้วรีบแจ้งข่าวให้นางพราหมณ์ภรรยาของตนว่า “เราทั้งสองแสวงหาลูกเขยมานาน วันนี้เราได้พบบุรุษที่เหมาะสมกับกบิตดาของเราแล้ว แม่เจ้าจงแต่งตัวลูกสาวเร็วๆ เข้าแล้วตามเรามาเถิด”

เขาได้รับเดินนำทางภรรยาและลูกสาวมาจนถึงสถานที่ประทับยืนของพระศาสดา ครั้นไปถึงสถานที่ดังกล่าวกลับไม่เห็นพระพุทธรูปแล้ว เห็นแต่เพียงรอยพระพุทธบาท พราหมณ์จึงได้ชี้ให้ภรรยาดูพร้อมกับพูดขึ้นว่า “ดูก่อนพราหมณ์ รอยเท้านี้ เป็นรอยเท้าของบุรุษนั้น” นางพราหมณ์ได้มองไปที่รอยพระพุทธบาทที่พระศาสดาประทับไว้แล้วกล่าวถึงลักษณะของรอยเท้ามนุษย์แบบต่างๆ ตามหลักแห่งนรลักษณ์ศาสตร์ของนางเป็นภาษิตว่า

รตตสส ทิ อุกกุฏิกิ ปทํ ภเว

ทุฏฐสส โหติ สหสาณูปิหิตํ

มฺหุสสส โหติ อวทฺธมิตํ ปทํ

^{๔๐}ม.อ.อ. (ไทย) ๒๓/๗๖๕/๔๔๙.

วิภูจณทส อิมิทีส ปท.^{๔๑}

แปลว่า คนเจ้าราคะ พึงมีรอยเท้ากระโหย่ง, คนเจ้าโทสะ ย่อมมีรอยเท้าอันสั้นปิบ, คนเจ้าโมหะ ย่อมมีรอยเท้าจิกลง, คนมีกิเลสเครื่องมุงบังเปิดแล้ว มีรอยเท้าเช่นนี้^{๔๒}

ครั้นแล้วนางพราหมณ์ได้พูดต่อไปว่า “พราหมณ์เอ๋ย เจ้าหาคนผิดแล้ว รอยเท้าอย่างนี้เป็นรอยเท้าของคนหมดกิเลสแล้ว ไม่มีประโยชน์อะไรที่จะชวนให้ท่านกลับมาสู่ฆราวาสวิสัย” แม้กระนั้นพราหมณ์ก็ยังมีความหวัง และได้มองหาไปรอบๆ ในบริเวณใกล้เคียงในที่สุดก็เห็นว่า พระศาสดาประทับอยู่ในที่ไม่ไกล จึงชวนกันเข้าไปหา พลองกราบทูลให้ทราบความประสงค์ของตน พระศาสดาทรงปฏิเสธและตรัสเล่าเหตุการณ์ที่พระองค์ได้ผจญกับธิดามารทั้งสาม ซึ่งมีรูปร่างหน้าตา สวยงามกว่าลูกสาวของพราหมณ์เป็นร้อยเท่าพันทวี แต่ไม่อาจทำให้พระองค์หวนไหวได้ จากนั้น พระองค์ก็ได้แสดงธรรมโปรดพราหมณ์ทั้งสอง เมื่อจบพระธรรมเทศนา พราหมณ์สามีและภรรยาก็ได้ บรรลุธรรมเป็นพระอนาคามี^{๔๓}

เมื่อกล่าวโดยสรุปในอรรถกถาปุณณิวาทสูตร สังยุตตนิกาย ได้กล่าวถึงการประทับ รอยพระพุทธรูปของพระพุทธองค์ไว้โดยเจตนา ๒ ครั้ง คือครั้งหนึ่งบนฝั่งแม่น้ำนันทมา ตามคำขอ ของพระยานาคผู้อาศัยอยู่ในแม่น้ำนั้น และอีกครั้งหนึ่งบนภูเขาสัจจพันธ์เพื่อประทานแก่ฤาษีผู้ซึ่งได้ เปลี่ยนศาสนามายอมรับพุทธธรรม^{๔๔}

ส่วนในอรรถกถา ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี เถรคาถา ได้กล่าวถึง รอยพระพุทธรูปไว้ใน สมัยของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า ดิสสะ มีมาณพหนุ่มคนหนึ่งบังเกิดในตระกูลที่มีศรัทธา ตระกูลนี้ได้พิจารณาตนเป็นพุทธมามกะทั้งตระกูล จึงเป็นตระกูลที่มีความศรัทธาเลื่อมใส ในพระรัตนตรัยอันไม่คลอนแคลน เมื่อผู้ใหญ่มีความเลื่อมใสในพระศาสนาอย่างนี้ ก็ได้ปลูกฝัง ความคิดที่ดีให้กับลูกหลาน ได้นำไปทำบุญฟังธรรมเป็นประจำที่วิหารตั้งแต่ยังเล็ก ทำให้พวกเขา เติบโตมาในท่ามกลางบุคคลที่เป็นสัมมาทิฐิ ทุกครั้งที่มองเห็นพระศาสดาทรงแสดงธรรม อุบาสก ท่านนี้ก็บังเกิดความรัก ความเคารพเลื่อมใสในพระศาสดาอย่างยิ่ง ยากที่จะหาผู้ใดเสมอเหมือน พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบความเลื่อมใสที่ไม่มีประมาณของอุบาสกนั้น ก่อนที่จะเสด็จจาริกไป ประกาศสัทธรรมในแว่นแคว้นอื่น ทรงปรารภนาที่จะอนุเคราะห์อุบาสกผู้มีความศรัทธาอย่างแรงกล้า จึงได้แสดงรอยพระพุทธรูปด้วยการอธิษฐานว่า “ขออุบาสกนี้ จงมองเห็นรอยบาทของเรา” แล้ว เสด็จจาริกไป

^{๔๑}ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๑๕๒-๑๕๓, ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๑๕๐, อง เอกก.อ. (บาลี) ๑/๒๖๐-๒๖๑, ขุ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๘๔๒/๓๘๒, วิสุทฺธิ. (บาลี) ๑/๔๕/๑๑๓.

^{๔๒}อง เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๖๐-๒๖๑/๔๓๗.

^{๔๓}ขุ.ธ.อ. (ไทย) ๑/๑๙๑, อง.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๒๖๐-๒๖๑/๔๓๗, วิสุทฺธิ. (ไทย) ๑/๑๔๕/๑๕๖.

^{๔๔}ม.อุ.อ. (ไทย) ๓๔๗/๓๒๖,

หลังจากที่พระบรมศาสดาเสด็จไปแล้ว อุบาสกนั้นก็ได้มองเห็นพระเจดีย์ คือรอยพระพุทธรูปที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงเอาไว้เพื่อหวังอนุเคราะห์ ท่านบังเกิดมหาปีติขลุกลั่น ตั้งแต่นั้นมาท่านกระทำการนับถือด้วยความศรัทธา มีการไหว้และการบูชา ทุกๆ ครั้งที่กราบไหว้บูชาสักการะรอยพระพุทธรูป หัวใจจะน้อมรำลึก สรรเสริญคุณของพระพุทธเจ้า มีพระธรรมเจ้าเป็นอารมณ์ ท่านได้บูชารอยพระพุทธรูปนี้จนสิ้นอายุขัย^{๔๕} รอยพระพุทธรูปนั้น เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงประทับไว้แล้ว มีความมหัศจรรย์ก็คือ บุคคลทั่วไปจะมองไม่เห็น แต่หากทรงมีพระประสงค์จะให้ผู้ใดพบเห็นก็จะเห็นได้เฉพาะผู้นั้น รอยพระพุทธรูปจะมีสัตว์ใหญ่มาเหยียบย่ำ ผ่นจะตกกระหน่ำซ้ำแล้วซ้ำอีก หรือจะมีพายุพัดทำลาย ก็ไม่อาจจะลบรอยพระพุทธรูปให้หายไปได้ นี่นับว่าเป็นความมหัศจรรย์ของรอยพระพุทธรูป และรอยพระพุทธรูปที่ได้ทรงประทับไว้ย่อมแสดงให้เห็นถึงว่าพระพุทธองค์ได้บำเพ็ญพุทธกิจ ณ ที่นั้นๆ สมบูรณ์จนได้เกิดมีพุทธบริษัทขึ้นมา หรือพุทธบริษัทเองก็มักจะสร้างรอยพระพุทธรูปอันถาวรขึ้นในถิ่นฐานบ้านเมืองของตนๆ ทั้งนี้เพื่อให้เป็นพยานแห่งการได้เสด็จมาประกอบพุทธกิจแล้วอย่างสมบูรณ์ ณ สถานที่นั้นต่อชาวโลก^{๔๖}

๒.๖.๔ รอยพระพุทธรูปในพงศาวดาร

๑) ในพงศาวดารมawangศ์ของลังกากล่าวถึงการประทับรอยพระพุทธรูปเป็นวาระที่ ๓ บณยอดภูเขาสุมณภู เพื่อทรงประทานให้แก่เหล่าเทพเจ้าประจำท้องถื่นและวิญญาณธรรมชาติที่พิทักษ์รักษาเกาะลังกา แต่ตามบันทึกของหลวงจีนฟาเหียนผู้มาถึงลังกาในสมัยนั้นเชื่อกันว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงประทับรอยพระพุทธรูปไว้ในลังกา ๒ แห่งคือ บณูเขาสูงในเกาะลังกา ๑ รอย และอยู่ทางทิศเหนือของนครอนูราธปุระ ๑ รอย พุทธศาสนิกชนชาวศรีลังกา มีความเชื่อและศรัทธาในการบูชารอยที่ประทับไว้บนภูเขาสูงคือภูเขาสุมณภูว่าเป็นรอยพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้ามาตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๐ เป็นอย่างน้อย^{๔๗}

๒) ในวรรณกรรมบาลีรุ่นหลังในประเทศไทยได้เพิ่มจำนวนสถานที่ที่พระพุทธองค์ได้ประทานรอยพระพุทธรูปไว้ในโลกเป็น ๕ แห่ง ได้แก่

- (๑) สุวณณมาลิกะ
- (๒) สุวณณปัพพตะ
- (๓) สุมณภู

^{๔๕}ช.เถร.อ. (ไทย) ๕๐/๑๖๑/๑๖๘

^{๔๖}พระปริยัติโมลี (พิน ปาสาทิโก), รอยพระพุทธรูป, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ร.ส.พ., ๒๕๔๖), หน้า ๓๑.

^{๔๗}พระศรีปริยัติเวที (ลำไย สุวฑฺฒโน), ศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อในรอยพระพุทธรูปของคนไทย, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๖๓.

(๔) โยนกปุระ

(๕) แม่น้ำนมมทา^{๔๘}

ตามหนังสือพระราชพงศาวดาร เรื่องพระบาท ของสมเด็จพระเจ้า ๖ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในหนังสือปณณโณวาทคำฉันท์ ได้กล่าวถึงการค้นพบรอยพระพุทธรูป ณ วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี ไว้ว่า “ในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. ๒๑๖๓ – ๒๒๗๑) ได้มีพระภิกษุสงฆ์ไทย พวกหนึ่งออกไปถึงลังกาทวีป จะไปบูชารอยพระพุทธรูปที่เขาสุมนภูฏ พระสงฆ์ชาวลังกาถามว่า รอยพระพุทธรูปที่มีอยู่ ๕ รอยนั้น เขาสุวรรณบรรพตก็อยู่ในประเทศไทย ชาวไทยไม่ไปบูชา รอยพระพุทธรูปที่นั่นดอกหรือ จึงต้องออกมาบูชาถึงลังกาทวีป พระภิกษุสงฆ์ไทยเหล่านั้นกลับมาแล้ว ได้นำความกราบบังคมทูลพระเจ้าทรงธรรมได้ทรงทราบ พระองค์จึงได้โปรดเกล้าให้มีตราสั่ง หัวเมืองให้เที่ยวตรวจตราค้นหาตามภูเขากว่า จะมีรอยพระพุทธรูปอยู่ ณ ที่แห่งใดหรือไม่ ครั้นนั้น ผู้ว่าราชการเมืองสระบุรีสืบได้ความจากพรานบุญว่า ครึ่งหนึ่งไปไล่เนื้อในป่าที่ริมเชิงเขา ได้ยิงถูกเนื้อ เจ็บลำบาก หนีขึ้นไปบนไหล่เขาเข้าเชิงไม้ไป พอสักครู่ต่อมาเห็นเนื้อตัวนั้น วิ่งออกจากเชิงไม้ไปเป็น ปกติดังเก่า พรานบุญนึกแปลกใจจึงขึ้นไปดูบนไหล่เขานั้น เห็นมีรอยอยู่ในศิลาเหมือนรูปเท้าคนขนาด ยาวสักศอกเศษและมีน้ำขังอยู่ในนั้น

ก็สำคัญว่าเนื้อคงหายจากบาดแผลเพราะกินน้ำนั้น จึงตักเอามาลองทาตัวดู กลากเกลื่อน ที่เป็นอยู่ช้านานก็หายหมด ผู้ว่าราชการเมืองสระบุรีไปตรวจเห็นรอยมีจริงดังที่พรานบุญว่า จึงได้บอก เข้ามายังกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าทรงธรรมเสด็จออกไปทอดพระเนตร ทรงมีพระราชดำริว่า คงเป็น รอยพระพุทธรูปตรงตามที่พระภิกษุทางลังกาบอกมาเป็นแน่แท้ ก็ได้ทรงพระโสมนัสศรัทธา ด้วยเห็นว่า เป็นบริโศกเจดีย์เนื่องชิดติดต่อกับพระพุทธรูป ประเสริฐกว่าอุทเทสิกเจดีย์เช่น พระพุทธรูปและพระสถูปเจดีย์ ซึ่งเป็นของสร้างขึ้นโดยสมมติ จึงโปรดเกล้าให้สร้างเป็น มหาเจดีย์สถาน มีพระมณฑปสวมรอยพระพุทธรูป และสังฆารามที่พระภิกษุสงฆ์อยู่บริบาล และ สร้างบริเวณพระราชนิเวศน์ที่เชิงเขาพระพุทธรูปแห่ง ๑ ที่เจ้าสุนทรภิมน้ำสักแห่ง ๑ สำหรับประทับ เวลาเสด็จไปบูชา แล้วโปรดให้ช่างฝรั่ง (ชาวฮอลันดา) ส่องกล้องทำถนนแต่ท่าเรือขึ้นไปถึง เขาสุวรรณบรรพต เพื่อให้เป็นทางมหาชนไปมาโดยสะดวก และทรงพระราชอุทิศที่โยชน์หนึ่งโดยรอบ รอยพระพุทธรูป ถวายเป็นกัลปนาผล ซึ่งได้เป็นส่วนหนึ่งของหลวงในที่นั้น สำหรับใช้จ่ายในการรักษา มหาเจดีย์สถานที่ในพระพุทธรูป และโปรดให้ชายฉกรรจ์อันตั้งภูมิลำเนาอยู่ในเขตที่ ทรงพระราชอุทิศนั้นพ้นจากหน้าที่ราชการอื่น จัดให้เป็นพวกขุนโกลนเข้าพระปฏิบัติรักษา พระพุทธรูปแต่อย่างเดียว ที่บริเวณซึ่งทรงพระราชอุทิศนั้นก็ได้นามว่าเมืองปรันตปะ เรียกกันเป็น

^{๔๘}หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, พระพุทธรูปจังหวัดสระบุรี, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๑๖), หน้า ๑๑.

สามัญว่า เมืองพระพุทธรบาทและเกิดเทศกาลมหาชนขึ้นไปบูชาพระพุทธรบาท กลางเดือน ๓ ครั้งหนึ่ง กลางเดือน ๔ ครั้งหนึ่งแต่นั้นมา

แท้จริงรอยพระพุทธรบาท อันเป็นที่มหาชนบูชาในประเทศนี้ ได้มีมาก่อน สมัยพระเจ้าทรงธรรมแล้วช้านาน และมีอยู่หลายแห่งทำเป็นรอยพระพุทธรบาทขนาดต่างกัน ๔ รอย อุทิศต่อพระพุทธรบาทเจ้าทั้ง ๔ พระองค์ เช่นที่เขาค้อในแขวงนครเขื่องใหม่ก็มี ทำเป็นรอยพระพุทธรบาททั้ง ซ้ายขวา เช่นศิลาแผ่นใหญ่ซึ่งเดิมอยู่ในเมืองชัยนาทเดี๋ยวนี้อยู่ที่วัดบวรนิเวศ และที่เรียกว่า “พระยืน” อยู่ในมณฑปใกล้พระแท่นศิลาอาสน์ก็มี ทำแต่รอยพระพุทธรบาทข้างขวาข้างเดี๋ยวนั้นมีมาก จะกล่าวถึงแต่แห่งสำคัญ คือที่พระเจ้าธรรมราชาลิไท กษัตริย์ในราชวงศ์พระร่วงทรงสร้างไว้บนเขานางทองในแขวงจังหวัดกำแพงเพชร มีอักษรจารึกเป็นรอยสำคัญรอยหนึ่ง อีกรอยหนึ่งจะเป็นผู้ใด สร้างหาปรากฏไม่เดี๋ยวนี้อยู่ที่วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี พระพุทธรบาทรอยนี้จำหลักบนแผ่น กระดานไม้แก่น ด้านหลังจำหลักรูปภาพเรื่องมารวิชัย แต่ตรงพระพุทธรบาททำเป็นแต่พระพุทธรบาทอาสน์ หาได้ทำพระพุทธรบาทไม่ เป็นเค้าเงื่อนสำคัญแสดงว่า รอยพระพุทธรบาทที่ได้สร้างขึ้นในประเทศนี้ เดิม ถูตามคติชาวมัธยมประเทศ คือสร้างขึ้นเป็นวัตถุบูชาแทนพระพุทธรูป มิได้อ้างว่าพระพุทธรบาทได้ ทรงเหยียบรอยพระพุทธรบาทไว้ เพราะฉะนั้น การที่ได้พบรอยพระพุทธรบาท ณ ที่เขาสวรรณบรรพต ในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม จึงเป็นมูลเหตุให้คนทั้งหลายโดยมากเกิดเลื่อมใสศรัทธาโดยเชื่อมั่นว่า พระพุทธรบาทได้เคยเสด็จมาถึงประเทศนี้^{๔๙}

๒.๖.๕ รอยพระพุทธรบาทในตำนานล้านนา

ตำนานพื้นเมืองเรื่องรอยพระพุทธรบาทของประเทศพม่า ไทย เขมร และลาว ต่างก็มี ตำนานเล่าขานอ้างว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้เคยเสด็จมาเยือนประเทศของตน และได้ทรงประทับ รอยพระพุทธรบาทไว้ในสถานที่หลายแห่งเพื่อเป็นสวัสดิมงคล และเป็นเครื่องเตือนใจ แก่พุทธศาสนิกชนในดินแดนนั้นๆ^{๕๐} ในภูมิภาคต่างๆ ของประเทศไทย ได้มีรอยพระพุทธรบาท ประดิษฐานอยู่ในวัด บนไหล่เขาและในถ้ำต่างๆ อย่างมากมาย รอยพระพุทธรบาทแต่ละแห่งก็ได้มี ตำนานเล่าขานไว้เพื่อให้เป็นที่ตั้งแห่งการสำรวมกาย วาจา ใจ และให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาของผู้ที่ ได้ไปกราบไหว้บูชา ซึ่งไม่สามารถจะยกมากล่าวได้ทั้งหมดทุกแห่ง แต่จะได้ยกมากล่าวถึงเพียง บางแห่ง คือตำนานพระพุทธรบาทสี่รอย ณ วัดพระพุทธรบาทสี่รอย ตำบลสะลวง อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่

^{๔๙}กรมศิลปากร, ตำนานพระพุทธรบาท นิราศพระพุทธรบาทและคู่มือวรรณคดีสัญจรสู่พระพุทธรบาท (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพนางสมจิตต์ วัฒนศิริ ๒๕๐๗), หน้า ๗ - ๙

^{๕๐}ดร.นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, (กรุงเทพมหานคร: ด้านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๓๓), หน้า ๙ - ๑๐.

ตำนานพระพุทธรูปหล่อ ๗ วัดพระพุทธรูปหล่อ ตำบลสะลวง อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่

ความเป็นมาของศิลาเปรตหรือพระพุทธรูปหล่อ^{๕๑}

ในอดีตกาลอันไกลโพ้นนับได้ ๙๒ กัปล่วงมาแล้ว ในสมัยนั้นได้มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า “พระวิปัสสีสัมมาสัมพุทธเจ้า” เสด็จอุบัติขึ้นมาในโลก เพื่อโปรดเวไนยสัตว์ให้ล่วงพ้นจากวัฏฏะสงสาร ในครั้งนั้นได้มีพระสาวกของพระวิปัสสีสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์หนึ่ง ได้มีฐานะเป็นสังฆนายก ปกครองพระภิกษุเถรานุเถระเป็นจำนวนมาก แต่พระสังฆนายกองค์นี้กลับแสวงหาปัจจัยสี่ อันได้แก่ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจจัยมากเกินสมควร ได้มีคำสั่งออกไปให้ พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายได้นำปัจจัยสี่อันเป็นของสงฆ์ทั้งหลายได้แก่ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยทั้งหลาย รวมทั้งแก้วแหวน เงินทองทั้งปวง มาให้แก่วัดของท่าน โดยอ้างว่า วัดของท่านเป็นที่ชุมนุมของพระมหาเถระเจ้าทั้งหลายอยู่เนื่องนิตย์ เพื่อจะได้นำสิ่งของเหล่านี้ไปถวายแก่พระมหาเถระเจ้าทั้งหลายเหล่านั้น เมื่อพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายได้รับคำสั่งของพระสังฆนายกดังนี้แล้ว ต่างก็ล้วนลำบากใจแต่ไม่กล้าทักท้วง คัดค้านกลัวว่าจะมีความผิด ต่างก็ได้จำใจนำสิ่งของดังกล่าวมามอบให้ที่วัดของพระสังฆนายก จนเต็มโบสถ์เต็มวิหารไปหมด ท้ายที่สุด เมื่อพระสังฆนายกองค์นั้นได้มรณภาพลงแล้ว ก็ได้ตกรกรจมลงไปหมกไหม้อยู่ในอบายภูมิทั้ง ๔ ตลอดกาลนาน ด้วยผลกรรมที่ได้เบียดเบียนพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายให้ท่านได้รับความลำบาก เมื่อชดใช้กรรมในนรกแล้ว อดีตพระสังฆนายกนั้น ก็ได้เกิดมาเป็นเปรต มีนามว่า “มหาศิลาหลวงใหญ่” (เปรตหินใหญ่) พุดวาจาใดๆ ก็ไม่ได้ด้วยสรีระกลายเป็นหิน

นับตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา จนกาลเวลาได้ล่วงเลยมาถึง ๙๒ กัป ถึงสมัยของ “พระพุทธรูปเจ้ากุกสันโธ” (พระกุกสันธะ) ซึ่งเป็นพระพุทธรูปองค์ที่ ๑ ในมหากัทรกัปนี้ พระพุทธรูปพระองค์นั้นก็ได้เสด็จมาโปรดมหาศิลาเปรตแล้ว จึงได้ทรงประทับรอยพระพุทธรูปเหนือก้อนหินมหาศิลาเปรตนั้น เป็นรอยแรก และทรงมีพระมหากรุณาธิคุณตรัสสอนมหาศิลาเปรต และให้ภาวนาบริกรรมคาถาว่า “อัปปะกิจโจ อัปปะกิจโจ” ซึ่งหมายถึงเป็นนักบวชควรทำตนให้เป็นผู้มีภาระน้อย เพราะการมีภาระกิจมากไม่ใช่หนทางบรรลุมรรคผลนิพพาน จะกลายเป็นมารผูกมัดจิตใจ ทำให้ตนต้องตกไปอยู่ในอบายภูมิ

ภายหลังจากที่พระพุทธรูปเจ้ากุกสันโธ ได้เสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว ก็มาถึงสมัยของ พระพุทธรูปเจ้าโกนาคมน (พระโกนาคมน) พระพุทธรูปองค์นี้ได้เสด็จมาที่มหาศิลาเปรตและได้ตรัสสอนมหาศิลาเปรต ให้บริกรรมภาวนาคาถาว่า “สัลละหุกุตติ” ไปตลอดจะได้หลุดพ้นจากความเป็นเปรต

^{๕๑}คณะศรัทธาตามรอยพระบาทพุทธวงศ์, ตำนานพระพุทธรูปหล่อ อ.แม่ริม จ. เชียงใหม่, (นครปฐม: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๓ - ๗.

ในภายภาคหน้า จากนั้นพระพุทธรเจ้าโกนาคมโนก็ได้ทรงประทับรอยพระพุทธรบาทซ้อนไว้ในรอยพระพุทธรบาทของพระพุทธรเจ้ากุกสันโธเป็นรอยที่ ๒ (ซึ่งมีขนาดเล็กกว่ารอยพระพุทธรบาทที่ ๑)

ครั้นเมื่อพระพุทธรเจ้าโกนาคมโน ได้เสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว ก็มาถึงสมัยพระพุทธรเจ้ากัสสป (พระกัสสปะ) ซึ่งพระพุทธรองค์ก็ได้เสด็จมาโปรดมหาศิลาเปรต ด้วยเหตุผล ๒ ประการคือ เพื่อทรงชี้แนวทางตรงไปสู่พระนิพพานหนึ่ง และเพื่อให้มหาศิลาเปรตนั้นพ้นจากปิตติวิสัย (คือวิสัยแห่งความเป็นเปรต) อีกประการหนึ่ง พระพุทธรเจ้ากัสสป จึงเสด็จมาโปรดที่มหาศิลาเปรตเป็นองค์ที่ ๓ และได้ทรงมีพุทธดำรัสชี้แนะให้มหาศิลาเปรตนั้น ภาวนาบริกรรมคาถาว่า “อปปะคัพโโก อปปะคัพโโก” ด้วยทรงมีพระมหากรุณาให้พ้นจากความเป็นหิน แล้วจึงได้ทรงประทับรอยพระพุทธรบาทซ้อนไว้ในรอยพระพุทธรบาทของพระพุทธรเจ้า ทั้ง ๒ พระองค์ ปรากฏเป็นรอยที่ ๓ ขึ้นมา (ซึ่งมีขนาดเล็กกว่ารอยพระพุทธรบาททั้ง ๒ รอย)

ภายหลังจากที่พระพุทธรเจ้ากัสสป ได้เสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว ก็มาถึงพุทธสมัยแห่งพระศาสนาของพระพุทธรเจ้าโคตโม (พระสมณโคตม) ได้เสด็จจาริกประกาศธรรมโปรดเวไนยสัตว์ ไปตามสถานที่ต่างๆ พร้อมด้วยพุทธสาวก ๕๐๐ องค์ มีพระสารีบุตร พระมหาโมคคัลลานะ และพระอานนท์เป็นต้น จนกระทั่งได้เสด็จมายังปัจฉิมประเทศ (ประเทศไทยในปัจจุบัน) ถึงเทือกเขาตอนเหนือของประเทศชื่อ เวภารบรรพต (สถานที่วัดพระบาทสี่รอยปัจจุบัน) และได้แวะเสวยจังหัน (ภัตตาหารมื้อเช้า) อยู่บนภูเขาเวภารบรรพตแห่งนี้ เมื่อพระพุทธรองค์ได้เสวยจังหันเสร็จ ขณะประทับอยู่ที่นั่นก็ได้ทรงทราบด้วยพระญาณสมบัติว่า บนเทือกเขาแห่งนี้ได้มีรอยพระพุทธรบาทของพระพุทธรเจ้าที่ได้มาตรัสรู้ก่อนในมหาภิกขุภินี้ประทับอยู่บนก้อนหินก้อนใหญ่ พระองค์ก็ได้ทรงเล็งดูรอยพระพุทธรบาทแห่งพระพุทธรเจ้าทั้ง ๓ พระองค์ คือพระพุทธรเจ้ากุกสันโธ, พระพุทธรเจ้าโกนาคมโน, พระพุทธรเจ้ากัสสป, ในวาระนั้น พระพุทธรเจ้าโคตโม ได้มีพระดำรัสกับพระอานนท์ว่า “ดูก่อนอานนท์ ก้อนศิลานี้งามวิเศษที่เป็นเหตุโปรดสัตว์ทั้งหลายยังปรากฏมีอยู่หรือ” พระอานนท์พุทธอุปัฏฐาก จึงได้กราบทูลว่า “ภันเต ภาคะวา ก้อนหินนี้มีรอยพระพุทธรบาทใหญ่ ๓ รอยงดงามยิ่งนัก เหมือนรอยพระพุทธรบาทของพระศาสดา พระพุทธรเจ้าข้า” จากนั้นพระพุทธรเจ้าโคตโม จึงได้ตรัสถึงอดีตกาลที่ได้ผ่านมาแล้วแต่ปางบรรพ์ประทานแก่พระอานนท์และพุทธสาวกว่า “ก้อนศิลานี้มีใช้ศิลาแท่งจริงดอก แต่เป็นก้อนอุสุราที่กลับกลายเป็นก้อนศิลา(เป็นศิลาเปรต) ศิลาที่เคยเป็นพุทธสาวกใน พระพุทธรเจ้าทรงพระนามว่าวิปัสสี สมัยนั้นท่านเป็นพระสังฆนายกมีอำนาจบาตใหญ่ บังคับเอาของคนอื่นมาเป็นของตนทั้งๆ ที่ตนเองเป็นพระภิกษุสงฆ์ แต่มักมากด้วยถือว่าตนเองเป็นผู้ฉลาด คิดว่าตนเองได้ขอมมาโดยบริสุทธิ์ โดยมีได้คำนึงถึงความผิดถูกตามพระธรรมวินัย ถือว่าตนเองเป็นศิษย์ของพระพุทธรเจ้าและเป็นใหญ่ (ในหมู่สงฆ์) เอาของสงฆ์มาใช้ตามอำเภอใจ จึงทำให้เกิดเป็นศิลาเปรตอยู่ในบัดนี้ พระพุทธรเจ้าทั้ง ๓ พระองค์ที่ล่วงมาแล้วในอดีตกาลได้ทรงประทับรอยพระพุทธรบาทไว้ ณ ที่นี้ ทุกพระองค์และแม้พระศรีอริยเมตไตรยก็จัก

เสด็จมาประทับรอยพระพุทธรูปไว้ ณ ที่นี้ และจักประทับรอยพระพุทธรูปสี่รอยนี้ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียว (คือประทับลรอยพระพุทธรูปทั้งสี่รอยให้เหลือรอยเดียว)”

เมื่อพระพุทธเจ้า ตรัสแก่สาวกทั้งหลายเสร็จแล้ว พระพุทธองค์ก็เสด็จประทับรอยพระพุทธรูปซ้อนรอยพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้าทั้ง ๓ พระองค์ แล้วก็ทรงอธิษฐานว่า ในเมื่อตถาคตนิพพานไปแล้ว เทวดาทั้งหลายก็จักนำเอาพระธาตุของตถาคต มาบรรจุไว้ที่รอยพระพุทธรูปนี้ ในเมื่อตถาคตนิพพานไปแล้ว ๒,๐๐๐ ปี พระพุทธรูปสี่รอยนี้ จักปรากฏแก่มวลมนุษย์และเทวดาทั้งหลาย เพื่อมนุษย์และเทวดาทั้งหลายจักได้มากราบไหว้และสักการบูชา เมื่อทรงอธิษฐานและทำนายไว้ดังนี้แล้ว จึงมีรอยพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้าทั้ง ๔ พระองค์กำเนิดเป็นพระพุทธรูปสี่รอย

เมื่อพระพุทธองค์ ทรงประทับรอยพระพุทธรูปแล้ว ก็เสด็จไปเชตวันอารามในเมืองสาวัตถี เมื่อพระพุทธเจ้าปรินิพพานไปแล้ว เทวดาทั้งหลายก็นำเอาพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธองค์มาบรรจุไว้ที่พระพุทธรูปสี่รอย และเมื่อพระพุทธองค์ปรินิพพานล่วงแล้ว เวลาประมาณ ๒,๐๐๐ ปี เทวดาทั้งหลายต้องการให้พระพุทธรูปสี่รอยปรากฏแก่มนุษย์ทั้งหลาย ตามที่พระพุทธองค์ทรงอธิษฐานไว้ ก็ได้เนรมิตเป็นรู้ง(เหี้ยว)ตัวใหญ่บินลงมาจากเวภารบรรพต อันเป็นที่ตั้งแห่งพระพุทธรูปสี่รอยในปัจจุบันนี้ ไปจับลูกไก่ของชาวบ้าน (พรานป่า) ที่อาศัยอยู่บริเวณเชิงเขาเวภารบรรพตนั้นแล้วบินกลับขึ้นไปสู่ยอดเขา พรานป่าโกรธมากจึงติดตามขึ้นไปด้วยคิดว่าจะยิงเสียให้มันตาย จึงติดตามไปค้นหา แต่ก็ไม่เห็นรู้งตัวนั้นอีกเลยคงเห็นแต่รอยพระพุทธรูปสี่รอย อยู่บนพื้นไต้ต้นไม้และเถาวัลย์ พรานป่าผู้นั้นจึงได้ทำการสักการบูชา เสร็จแล้วก็ลงจากภูเขาพอมมาถึงหมู่บ้านก็บอกเล่าแก่ชาวบ้านทั้งหลาย คนทั้งหลายที่ทราบก็พากันไปสักการบูชา และเรียกขานพระพุทธรูปนั้นว่า พระพุทธรูปทรงรู้ง (รู้งเหี้ยว)

ในสมัยนั้น พระยาเม็ງรายเสวยราชสมบัติในเมืองเชียงใหม่ ได้ทราบข่าวจึงมีพระราชศรัทธาและได้เสด็จพร้อมด้วยพระราชเทวีและเสนาอมาตย์พร้อมกับบิรवारทั้งหลาย หลังจากสิ้นสมัยของพระยาเม็ງรายแล้ว พระโอรสและพระนัดดาที่สืบราชสมบัติต่อๆ มาทุกๆ พระองค์ก็ได้เจริญรอยตามพระยุคลบาทและได้ขึ้นไปสักการบูชาพระพุทธรูปสี่รอยทุกๆ พระองค์ จากนั้นมาพระพุทธรูปารั้รู้งหรือรู้งเหี้ยว ก็ได้เปลี่ยนชื่อเป็น “พระพุทธรูปสี่รอย” ด้วยเหตุที่มีรอยพระพุทธรูปประทับซ้อนกันอยู่ถึงสี่รอย คือมีรอยพระพุทธรูปของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งสี่พระองค์ที่ล่วงมาแล้ว ในมหาภทท์กัณฑ์นี้ได้แก่

๑) รอยพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้ากุกุสันธะ ซึ่งเป็นรอยแรกเป็นรอยใหญ่มีความยาว ๑๒ ศอก

๒) รอยพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้าโกนาคนนะ เป็นรอยที่ ๒ มีความยาว ๙ ศอก

๓) รอยพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้ากัสสปะ เป็นรอยที่ ๓ มีความยาว ๗ ศอก

๔) รอยพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้าโคตมะ (องค์ปัจจุบันนี้) เป็นรอยที่ ๔ เป็นรอยเล็กที่สุดมีความยาว ๔ คอก

ส่วนความเชื่อเรื่องรอยพระพุทธรูปของชาวล้านนาทางจังหวัดภาคเหนือ ก็ได้มีตำนานเรื่องเล่าเรียกว่า ตำนานพระเจ้าเลียบโลกหรือพุทธตำนานเป็นคัมภีร์ที่ปรากฏแพร่หลายทางภาคเหนือของไทย ขอยกมาเฉพาะฉบับของวัดกุฎีคำ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ ในผูกที่ ๑ ซึ่งได้มีเนื้อเรื่องย่อว่า ...เริ่มต้นด้วยการกล่าวยกย่องพระเกียรติคุณของพระพุทธเจ้า ในสมัยที่พระองค์ได้เสวยชาติเป็นพระโพธิสัตว์ ซึ่งได้บำเพ็ญบารมีมาทุกๆ ชาติ ครั้นถึงสมัยที่บังเกิดเป็นเจ้าชายสิทธัตถะได้เสด็จบรรพชาจนได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แล้วเสด็จประกาศศาสนา สั่งสอนประชาชนตามบ้านน้อยเมืองใหญ่ เพื่อประดิษฐานรอยพระพุทธรูปและพระเกศาธาตุ รวมทั้งการทำนายอนาคตของสถานที่เหล่านั้น เริ่มตั้งแต่ออกจากเมืองพาราณสี ประเทศอินเดียจนล่วงเข้าไปในเขตเมืองลี้ อาณาจักรทริภุชชัย ประทับรอยพระบาทแล้ว เสด็จถึงท่าห้วยเคียนแล้วเสด็จเลียบริมฝั่งแม่น้ำปิงถึงที่หนึ่งแล้ว เทวดานำผลสมอมายถวายพระองค์ฯ ครั้นเสวยแล้วทรงทำนายว่าที่ตรงนั้นต่อไปจะเป็นมหานครใหญ่ นามว่าทริภุชชัย พระพุทธศาสนาจะรุ่งเรือง โดยเฉพาะในสมัยของพระยาอาทิตยราช ต่อจากนั้นเสด็จถึงอุจจบุรพต (ดอยสุเทพ) ประทับแล้วผินพระพักตร์ลงไปเบื้องล่างทางทิศตะวันออก ทำนายว่าต่อไปพระพุทธศาสนาจะมาประดิษฐานและรุ่งเรืองในอภินวนคร (เชียงใหม่)^{๕๒}

๒.๖.๖ รอยพระพุทธรูปในเรื่องอุรังคธาตุตำนานพระธาตุพนม

ในเรื่องอุรังคธาตุนิทาน ตำนานพระธาตุพนม ได้กล่าวถึงพุทธประวัติว่า สมัยหนึ่งซึ่งเป็นปัจฉิมโพธิกาล พระพุทธองค์มีพระอานนตเป็นปัจฉาสมณะ ได้เสด็จมาทางทิศตะวันออกโดยทางอากาศมาลงที่ดอนกอนน่านนั้นก่อน แล้วได้เสด็จไปหนองคันแทเสื่อน้ำ (เวียงจันทน์) ทรงทำนายว่าสถานที่นี้จะเกิดบ้านเมืองใหญ่ที่ตักพระพุทธศาสนา แล้วเสด็จล่องมาโดยลำดัดทรงประทานรอยพระพุทธรูปที่โพนฉั่นเพื่อโปรดสุขุทัตถีนาค (ปัจจุบันพระบาทโพนฉั่นอยู่ฝั่งประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ตรงข้ามอำเภอโพนพิสัย จังหวัดหนองคายของไทย) แล้วเสด็จมาประทับรอยพระพุทธรูปที่เวินปลา (เหนือเมืองนครพนม) ทรงทำนายที่ตั้งเมืองมรุกขนครแล้ว เสด็จมาพักแรมที่ภูกำพร้าว ๑ ราตรี วิสสุกรรมเทวบุตรลงมาอุปัฏฐาก รุ่งเช้าเสด็จข้ามไปปิณฑบาทที่เมืองศรีโคตบูร พักอยู่ที่ร่มต้นรังต้นหนึ่ง (ปัจจุบันคือที่พระธาตุอิงฮัง เมืองสุวรรณเขต) แล้วเสด็จกลับมาทำภัตที่ภูกำพร้าวทางอากาศ ขณะนั้นพระยาอินทร์ได้เสด็จมาเฝ้าและทูลถามถึงเหตุที่ประทับที่ภูกำพร้าวเพื่อเหตุอะไร พระองค์ทรงพยากรณ์ว่า เป็นประเพณีของพระพุทธเจ้าทั้ง ๓ พระองค์ในภัททกัปนี้คือ พระกกุสันธะ, พระโกนาคมนะ, พระกัสสปะ ที่นิพพานไปแล้ว สาวกทั้งหลายย่อมนำเอาพระธาตุมาบรรจุไว้ ณ ภูกำพร้าว เมื่อเรานิพพานไปแล้ว กัสสปะผู้เป็นสาวกก็จะนำเอาพระธาตุมาบรรจุเช่นเดียวกันดังนี้ ตรัสปรารภเมืองศรีโคตบูรและมรุกขนครแล้วเสด็จไปหนองหารหลวง

^{๕๒}พระเทพสิทธิจารย์, ตำนานพระเจ้าเลียบโลก (เชียงใหม่: สมพรการพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๒.

เทศนาโปรดพญาสุวรรณพิงคาระและพระนางเทวี ทรงประทานรอยพระพุทธรูปไว้ ณ ที่นั้น แล้วเสด็จกลับสู่พระเชตวันและนิพพานที่กสิณารานคร^{๕๓}

๒.๖.๗ ความสำคัญของรอยพระพุทธรูป

ความสำคัญของรอยพระพุทธรูปในฐานะที่เป็นอุทเทสิกเจดีย์หรือบริโกคเจดีย์ที่ชาวพุทธได้เคารพนับถือและมีความเชื่อในพระพุทธรูปของพระพุทธรองค์ และกราบไหว้บูชาเพื่อน้อมรำลึกถึงพระพุทธรองค์แล้วประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมหลัก สัจธรรมคำสอนสร้างความสุขขจิตความทุกข์ในระดับต่างๆ จนเข้าสู่ความหลุดพ้นได้จริงนั้น ได้เริ่มจากรอยเท้าแห่งราชกุมารทรงพระนามว่า “สิทธัตถะ” ที่ได้มีลักษณะแห่งมหาปुरुสลักษณะ เริ่มตั้งแต่ประสูติจากพระครรภ์พระมารดาที่ไม่ได้แปดเปื้อนด้วยกรรมลทิน เมื่อประสูติก็ได้บ้ายพระพักตร์เสด็จพระราชดำเนินไปทางทิศเหนือได้ ๗ ก้าว พร้อมกับได้ทรงเปล่งวาจาเป็นบุรพนิมิตแห่งพระโพธิญาณคืออาสภิวาจาว่า “เราเป็นยอด เราเป็นผู้เจริญที่สุด เราเป็นผู้ประเสริฐแห่งโลก การเกิดของเราครั้งนี้เป็นครั้งสุดท้ายภพใหม่ไม่มีอีกแล้ว”^{๕๔} พระสิทธัตถะราชกุมารพระองค์นี้ได้ทรงมีฝ่าพระบาททั้ง ๒ ประกอบด้วยลายลักษณะกนกจักรข้างละอันในกลางฝ่าพระบาทและจักรนั้นมีก่า ๑,๐๐๐ ประกอบด้วยกง และอุดมสมบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง และภายในรอบกนกจักรนั้นประกอบด้วยรอยรูปมงคล ๑๐๘ ประการ รอยเท้าหรือฝ่าพระบาทเสมอกันเป็นอันดี เมื่อเหยียบพระบาทลงพื้นก็ถูกต้องพื้นดินพร้อมกัน ขณะยกขึ้นก็พ้นจากพื้นพร้อมกัน นี้อถือว่าเป็นลักษณะแห่งมหาบุรุษเบื้องต้น ครั้นต่อมาเมื่อพระพุทธรองค์ทรงประจวบใกล้จะเสด็จเข้าสู่ปรินิพพาน ณ ดงรัง แขวงเมืองกุสินารา พระอานนท์พุทธอุปัฏฐาก ได้ทูลถามถึงการที่พุทธสาวกควรจะต้องปฏิบัติต่อพระสรีระอย่างไร พระพุทธรองค์ได้ตรัสว่าให้ภิกษุทั้งหลายมุ่งหมายดับทุกข์ ดับกิเลสอันเป็นประโยชน์แห่งตนเถิด อย่ากังวลด้วยการบูชาสรีระของพระตถาคตเลย พวกกษัตริย์และฆราวาสทั้งหลายเขาคงทำฌาปนกิจ แล้วสร้างสถูปบรรจุสารีริกธาตุเหมือนอย่างพระเจ้าจักรพรรดิแต่ก่อนมาดังนี้ ครั้นเมื่อพระพุทธรองค์ได้เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว เหล่ามัลลกษัตริย์ซึ่งครองเมืองกุสินารา ก็ช่วยกันถวายพระเพลิงพระพุทธรสรีระและคิดจะสร้างพระสถูปประดิษฐานพระบรมธาตุไว้ ณ เมืองกุสินารา แต่เมื่อข่าวพระพุทธรองค์เสด็จเข้าสู่พระนิพพานและการถวายพระเพลิงพระพุทธรสรีระ ณ เมืองกุสินาราได้แพร่ออกไปถึงเมืองอื่น เจ้าเมืองทั้งหลายที่เลื่อมใสในพระพุทธรเจ้า ต่างก็ได้ส่งกองกำลังไปขอรับพระบรมธาตุ เพื่อจะอันเชิญไปประดิษฐานไว้ให้มหาชนบูชาในเมืองของตน ครั้งแรกฝ่ายมัลลกษัตริย์เมืองกุสินาราคิดจะไม่ยอม

^{๕๓}พระเทพรัตนโมลี เรียบเรียง, **ประวัติย่อพระธาตุพนม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒ (ไม่ระบุสถานที่พิมพ์, ๒๕๓๗), หน้า ๖ – ๗.

^{๕๔}สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, **ปฐมสมโพธิกถา**, (กรุงเทพมหานคร: อำนวยการพิมพ์, ๒๕๓๔), หน้า ๕๕.

แบ่งให้ แต่ได้มีโศกพราหมณ์ได้เข้ามาพูดจาไกล่เกลี่ย จึงเกิดปรองดองกัน แล้วแบ่งพระบรมธาตุออกเป็น ๘ ส่วน แล้วแจกจ่ายให้ที่ต่างๆ ตามจำนวนผู้ที่ปรารถนามารับ คือ

๑) พระเจ้าอชาตศัตรู ได้อัญเชิญไปยังเมืองราชคฤห์ อันเป็นราชธานีของมคธราชในสมัยนั้น

๒) กษัตริย์ศากยราช ฝ่ายพระญาติวงศ์ของพระพุทธองค์ ได้อัญเชิญไปยังเมืองกบิลพัสดุ์ และพระบรมธาตุส่วนนี้ ต่อมาได้ถูกขุดค้นพบ โดยนักโบราณคดีชาวอังกฤษ ชื่อวิลเลียม แคลกตัน เปปเป เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๑ โดยมีอักษรอินเดียเก่าแก่จารึกไว้ชัดเจนว่าเป็นพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธองค์ส่วนที่กษัตริย์ศากยวงศ์ ได้รับแบ่งมาตอนที่ถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระแล้ว ได้อัญเชิญมาบรรจุไว้ในสถูปเจดีย์ที่เมืองกบิลพัสดุ์ จากนั้น มาเคส เคอส์ ผู้เป็นอุปราชครองอินเดียอยู่ ได้มอบพระบรมสารีริกธาตุส่วนนี้ทูลเกล้าฯ ถวายแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ โดยได้เห็นความสำคัญว่าพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงเป็นพุทธมามกะ และพระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างยิ่งอยู่ในประเทศไทย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้พระยายมราช (ปั้น สุขุม ป.ธ.๖) และคณะเป็นผู้แทนพระองค์เดินทางไปรับพระบรมสารีริกธาตุ ณ ประเทศอินเดียโดยไปและกลับทางเรือ เมื่อพระยายมราชและคณะได้อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุมาถึงประเทศไทยแล้ว ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้ประกอบพระราชพิธีบรรจุไว้ในพระเจดีย์บนยอดพระบรมบรรพต (ภูเขาทอง) วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร เมื่อวันที่ ๒๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๒ ส่วนพระบรมสารีริกธาตุอีกส่วนหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ได้ทรงพระราชทานแก่ประเทศที่ได้ส่งทูตมาทูลขอได้แก่ ประเทศญี่ปุ่น ประเทศพม่า ประเทศศรีลังกา และประเทศไซบีเรีย^{๕๕}

๓) กษัตริย์ลิจฉวี ได้อัญเชิญไปยังเมืองเวสาลี

๔) กษัตริย์ถูลิยะ ได้อัญเชิญไปยังเมืองอัลลกะปะ

๕) มหาพราหมณ์ผู้ครองเมือง ได้อัญเชิญไปยังเมืองเวณฐะทีปะกะ

๖) กษัตริย์โกลิยะ ได้อัญเชิญไปยังเมืองรามคาม

๗) มัลลกษัตริย์เมืองปาวา ได้อัญเชิญไปยังเมืองปาวา

๘) มัลลกษัตริย์เมืองกุสินารา ได้อัญเชิญไปประดิษฐานไว้ ณ เมืองกุสินารา

พระบรมสารีริกธาตุที่แจกไปครั้งนั้น แต่ละเมืองก็ได้สร้างสถูปเป็นที่ประดิษฐานไว้ จึงได้เกิดมีพระธาตุเจดีย์ขึ้น จำนวน ๘ แห่ง เป็นปฐมเริ่มแรก^{๕๖} สำหรับการเกิดรอยพระพุทธบาท

^{๕๕} สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (เกี่ยว อุปเสโน ป.ธ. ๙), ประวัติวัดสระเกศฯ พระบรมสารีริกธาตุขุดได้ในพระสถูปที่มีขณิกประเทศ, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่งจำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๕๕.

^{๕๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๓๙/๑๗๙.

ในปุณณโณวาทสูตร^{๕๗} สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเกี่ยวกับเรื่อง พระปุณณะที่จะไปปฏิบัติที่เมืองสุนาปรีนตะ และในอรรถกถา มัชฌิมนิกาย พระอรรถกถาจารย์ได้ขยายเกี่ยวกับเรื่อง ที่องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงเหยียบบรอยพระพุทธรูปไว้ ส่วนใน อรรถกถาธรรมบทก็ได้กล่าวถึง การที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงเหยียบบรอยพระพุทธรูปไว้ เพื่อให้พราหมณ์สองสามีภรรยา ได้พบเห็น ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

ดังนั้นนอกจากกรณีที่มีเรื่องราวเล่าขานอยู่ในพระสูตร อรรถกถา พุทธประวัติ หรือ พงศาวดารแล้ว ชาวพุทธก็มีตำนานเรื่องเล่าพื้นบ้านของแต่ละประเทศ เช่น ไทย พม่า เขมร และลาว ทุกยุคทุกสมัยต่างก็มีความเชื่อและอ้างว่าพระพุทธรูปได้เคยเสด็จไปทุกหนทุกแห่งในโลกเพื่อประกาศ พระพุทธศาสนาและสั่งสอนเวไนยสัตว์ให้ประพฤติดุธรรม รวมทั้งได้มาเยือนประเทศของตน และได้ ประทับบรอยพระพุทธรูปไว้ในสถานที่หลายแห่ง เพื่อเป็นสวัสดิมงคล และเป็นเครื่องเตือนใจแก่ พุทธศาสนิกชนในดินแดนนั้นๆ อีกทั้งเป็นตราประทับยืนยันชัยชนะของพระพุทธและพระธรรม ที่มีต่อ ความเชื่อดั้งเดิมของท้องถิ่นเหล่านั้น และเป็นเครื่องหมายประกาศความยั่งยืนของพระพุทธศาสนา อันจะมีสืบไปชั่ววันรันดร์ในแดนนั้นๆ

รอยพระพุทธรูปของพระพุทธรูปเจ้า จึงเป็นปูชนียวัตถุที่ชาวพุทธได้กราบไหว้ บูชามาตั้งแต่ สมัยพุทธกาลจนถึงปัจจุบัน รองจากพระพุทธรูปและพระสถูปเจดีย์ รูปและรอยพระพุทธรูปจัดว่า เป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธรูปที่บูชากันโดยแพร่หลายที่สุดในฐานที่เป็นอุทเทสิกเจดีย์และ บริโภคเจดีย์ ที่สำคัญคือสร้างขึ้นเพื่อเป็นพุทธบูชาแสดงภาพมงคล ๑๐๘ เป็นเอกลักษณ์ทาง พระพุทธศาสนาเป็นสื่อให้ผู้พบเห็นหรือผู้กราบไหว้รอยพระพุทธรูปได้รับรู้ รำลึกนึกถึงคุณความดี และหลักธรรม เพื่อเข้าถึงพุทธิปัญญาอันเป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา สอดคล้องกับที่ ดร.ภคพิติ อยู่คงดี นักโบราณคดีผู้เชี่ยวชาญ ได้กล่าวไว้ว่า สิ่งสำคัญของรอยพระพุทธรูปและ รูปมงคล ๑๐๘ ในรอยพระพุทธรูปมุ่งให้ชาวพุทธได้เรียนรู้และเข้าถึงแก่นแท้และเป็นเครื่องยืนยันว่า เป็นรอยพระพุทธรูปของพระพุทธรูปเจ้า^{๕๘}

ส่วนวัตถุที่ใกล้เคียงกับรอยพระพุทธรูปแต่ไม่เหมือนกันทีเดียว ก็คือรูปพระพุทธรูปอัน แสดงถึงฝ่าพระบาทของพระพุทธรูป และเป็นสัญลักษณ์ที่เคยใช้กันมาแทนพระองค์พระพุทธรูป ใน ศิลปกรรมยุคที่ยังไม่มีการทำรูปพระพุทธรูปเป็นรูปมนุษย์และยังใช้กันสืบมาอีกชั่วระยะเวลาหนึ่งใน สมัยที่เกิดมีพระพุทธรูปแล้ว รูปพระพุทธรูปนี้จัดเป็นปูชนียวัตถุแบบ “อุทเทสิกเจดีย์” คือสิ่งที่ได้ สร้างขึ้นเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธรูป หรือเป็นที่ระลึกถึงพระพุทธรูป^{๕๙}

^{๕๗}ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๙๕/๔๔๗.

^{๕๘}สัมภาษณ์ ดร.ภคพิติ อยู่คงดี, ผู้เชี่ยวชาญด้านโบราณคดี, กองโบราณคดี กรมศิลปากร, กระทรวง วัฒนธรรม, เมื่อวันที่ ๒๙ มกราคม ๒๕๕๙ ที่กองโบราณคดี เวลา ๑๐.๐๐ น.

^{๕๙}ดร.นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, หน้า ๙ - ๑๐

ครั้นต่อมาชาวพุทธ ได้สร้างวัตถุอื่นเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธรูปเจ้าขึ้นในรูปแบบต่างๆ เพื่ออุทิศเฉพาะพระพุทธรูปเจ้าปางนั้นๆ เช่นสร้างรูปพระพุทธรูปมารดาขึ้นเกาะกิ่งไม้ หมายถึงปางพระพุทธรูปเจ้าประสูติ รูปพระพุทธรูปบัลลังก์ว่างเปล่ามีรูปต้นพระศรีมหาโพธิ์และรูปมารประกอบ หมายถึงตอนตรัสรู้ รูปพระพุทธรูปบัลลังก์เปล่ามีกงจักรและรูปพระปัญจวัคคีย์กับกวางประกอบ หมายถึงตอนทรงแสดง ปฐมเทศนา รูปพระสถูปหรือแท่นมีรูปพระสาวกและต้นรังประกอบ หมายถึงถึงตอนเสด็จดับขันธปรินิพาน เป็นต้น จึงเห็นได้ว่าชาวพุทธในอดีตได้ชอบสร้างรูปรอยสัญลักษณ์แทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า รวมทั้งรอยพระพุทธรูปเป็นอุทเทสิกเจดีย์อย่างหนึ่งเพื่อน้อมรำลึกถึงและสักการบูชาพระพุทธรูปองค์ มาตั้งแต่โบราณกาลซึ่งมีปรากฏอยู่ทั้งในประเทศอินเดียและประเทศอื่นๆ ที่นับถือพระพุทธศาสนา เช่น ประเทศอินเดียที่เมืองอมรวดีได้สร้างเป็นพระบาทยุคล คือ รอยพระพุทธรูปบาทคู่ ในราว พ.ศ. ๓๔๓ สำหรับเคารพนับถือแทนพระพุทธรูปยืน ต่อมาในชั้นหลังตามคติของชาวลังกาซึ่งถือกันว่าพระพุทธรูปได้เสด็จไปประทับรอยพระพุทธรูปบาทไว้ในที่นั้นนั่นเอง เช่นที่บนไหล่เขาสุมนกูฏ ในประเทศศรีลังกาและเขาสุวรรณบรรพต จังหวัดสระบุรี ในประเทศไทย ส่วนในประเทศไทยเราก็ได้มีรอยพระพุทธรูปบาทเก่าแก่อยู่หลายแห่ง เช่นที่เก่าแก่ที่สุดคือรอยพระพุทธรูปบาทคู่ ซึ่งได้ขุดค้นพบที่สระมรกต อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี อันแสดงถึงร่องรอยของอารยธรรมทั้งทางพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ มาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ หรือก่อนหน้านั้น^{๖๐}

๒.๗ ความเป็นมาของพุทธรูปบาทลักษณะ

เริ่มจากที่พระสิทธัตถะราชกุมาร ได้ทรงมีฝ่าพระบาททั้ง ๒ ประกอบด้วยลายลักษณะกงจักรข้างละอันในกลางฝ่าพระบาทและจักรนั้นมีก่า ๑,๐๐๐ ประกอบด้วยกง และอุดมสมบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง และภายในรอบกงจักรนั้นประกอบด้วยรอยรูปมณฑป ๑๐๘ ประการ รอยเท้าหรือฝ่าพระบาทเสมอกันเป็นอันดี เมื่อเหยียบพระบาทลงพื้นก็ถูกต้องพื้นดินพร้อมกัน ขณะยกขึ้นก็พ้นจากพื้นพร้อมกัน นี้อถือว่าเป็นลักษณะแห่งมหาบุรุษเบื้องต้น การสร้างรอยพระพุทธรูปบาทให้มีรูปรอยลักษณะมณฑปแบบต่างๆ ก็น่าจะมาจากการยึดเอาลักษณะแห่งมหาบุรุษเบื้องต้นนี้มาเป็นแนวคิดหลัก และมีการพัฒนาไปตามแนวคิดที่มีลักษณะที่ซับซ้อนขึ้นเป็นลำดับ มีการพัฒนารูปแบบในแต่ละประเทศ สำหรับในประเทศไทยได้พบว่าได้รับอิทธิพลแนวความคิดเป็น ๒ แนวทางคือ คติจากอินเดียและคติจากศรีลังกา

๒.๗.๑ คติจากอินเดีย (พุทธศตวรรษที่ ๕ – ๖)

รอยพระพุทธรูปบาทในระดับต้น ได้รับอิทธิพลมาจากอินเดียซึ่งมีคติในการสร้างรอยพระพุทธรูปบาทขึ้นแทนองค์พระพุทธรูปในการแสดงภาพเล่าเรื่อง และสร้างขึ้นเพื่อกราบไหว้บูชา

^{๖๐}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖.

ในระยะที่ยังไม่นิยมสร้างรูปมนุษย์ขึ้นแทนองค์ ลักษณะที่สร้างขึ้นในขั้นต้นคงได้หยิบเอาลักษณะฝ่าพระบาทพระพุทธรเจ้าซึ่งได้กล่าวไว้ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นจุดเริ่มต้น เพื่อจะแสดงสัญลักษณ์ให้ปรากฏในรอยพระบาทว่าเป็นพระบาทของพระพุทธรเจ้าแทนการประทับยืนของพระองค์ ลักษณะฝ่าพระบาทของพระพุทธรเจ้า ได้ปรากฏความละเอียดอยู่ในพระสุตันตปิฎก มหาปทานสูตร ทีฆนิกาย มหาวรรค ซึ่งได้กล่าวถึงพระพุทธรูปมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการไว้ ดังนี้^{๖๑}

- (๑) ฝ่าพระบาทราบเสมอกัน
- (๒) พื้นฝ่าพระบาททั้งสองมีจักรซึ่งมีก้าข้างละ ๑,๐๐๐ ซี่ มีกงมีดุมและมีส่วนประกอบครบทุกอย่าง
- (๓) มีสันพระบาทยื่นยาวออกไป
- (๔) มีพระองคุลียาว
- (๕) มีพระหัตถ์และพระบาทอ่อนนุ่ม
- (๖) ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาทมีเส้นที่ข้อองค์พระคุลีจดกันเป็นรูปตาข่าย
- (๗) มีข้อพระบาทสูง
- (๘) มีพระขงค์เรียวคดงอแข็งแรง
- (๙) เมื่อประทับยืน ไม่ต้องน้อมพระองค์ลงก็ทรงลูบคลำถึงพระชานูด้วยฝ่าพระหัตถ์

ทั้งสองได้

- (๑๐) มีพระคุษฐานเร้นอยู่ในฝ่า
- (๑๑) มีพระฉวีสีทอง
- (๑๒) มีพระฉวีละเอียดจนละอองธุลีไม่อาจติดพระวรกายได้
- (๑๓) มีพระโลมชาติเดียว คือในแต่ละขุมมีเพียงเส้นเดียว
- (๑๔) มีพระโลมชาติปลายงอนขึ้น คือพระโลมชาติขอดเป็นวงเวียนขวา
- (๑๕) มีพระวรกายตั้งตรงดุจกายพรหม
- (๑๖) มีพระมังสะไนที่ ๗ แห่ง (คือ หลังพระหัตถ์ทั้งสองข้าง หลังพระบาททั้งสองข้าง พระอังสะ

ทั้งสองข้างและลำพระศอเต็มบริบูรณ์^{๖๒}

- (๑๗) มีพระวรกายทุกส่วนบริบูรณ์ดุจลำตัวท่อนหน้าของราชสีห์
- (๑๘) มีร่องพระปฤษฎางค์เต็มเสมอกัน
- (๑๙) มีพระวรกายเป็นปริมนทลดุจปริมนทลของต้นไทร
- (๒๐) มีลำพระศอกกลมเท่ากันตลอด
- (๒๑) มีสันประสาทรับรสพระกระยาหารได้ดี
- (๒๒) มีพระหนุดุจคางราชสีห์

^{๖๑}ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๕/๑๖ – ๒๐

^{๖๒}ที.ม.อ. (ไทย) ๓๕/๔๓

- (๒๓) มีพระทนต์ ๔๐ ซี่
- (๒๔) มีพระทนต์เรียบเสมอกัน
- (๒๕) มีพระทนต์ไม่ห่างกัน
- (๒๖) มีพระเขี้ยวแก้วขาวงาม
- (๒๗) มีพระชีวหาใหญ่ยาว
- (๒๘) มีพระสุรเสียงดุษเสียงแห่งพรหม
- (๒๙) มีพระเนตรดำสนิท
- (๓๐) มีดวงพระเนตรแจ่มใสดุจตาลูกโคเพ็งตลอด
- (๓๑) มีพระอุณาโลมระหว่างพระโขนงสีขาวอ่อนเหมือนปุยนุ่น
- (๓๒) มีพระเศียรดุษประดับด้วยกรอบพระพักตร์

ในมหาปฐิสลักษณะ ๓๒ ประการที่ได้ยกมานั้น ได้มีลักษณะของพระบาทอยู่ด้วย ๕ ประการ คือ^{๖๓}

(๑) พื้นฝ่าพระบาทเรียบเสมอกัน เมื่อเหยียบก็เหยียบถึงพื้นพร้อมกัน เมื่อยกก็พ้นจากพื้นพร้อมกัน ทรงจรดพื้นด้วยฝ่าพระบาทอันเรียบ ลักษณะมหาปฐิสลักษณะเช่นนี้เกิดจากในอดีตชาติเป็นผู้ยืนมั่นในบุญกุศลบำเพ็ญทาน รักษาศีล ผู้ได้ลักษณะมหาบุรุษดังกล่าว ย่อมมีคติเป็น ๒ นัย คือ หากอยู่ครองเรือนจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ มีดินแดนอันมีมหาสมุทรเป็นขอบเขต มีอาณาจักรมั่นคง ถึงพร้อมด้วยรัตนะ ๗ ประการคือ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี นางแก้ว ขุนพลแก้ว ขุนคลังแก้ว จะมีพระราชโอรสมากถึง ๑,๐๐๐ องค์ เป็นผู้มีความเฉลียวฉลาด สามารถเอาชนะข้าศึกได้ และทรงชนะได้โดยธรรมเสมอ มั่งคั่งไม่มีศัตรู หากออกผนวชจะได้เป็นพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงตักตักได้ทั้งสิ้น เป็นผู้ไม่มีศัตรูภายนอกและภายใน คือราคะ โทสะ และโมหะ

(๒) ใต้ฝ่าพระบาททั้ง ๒ มีจักร มีซี่กำหนึ่งพัน มีกง มีดุม มั่นคงสมบูรณ์ เกิดจากกุศลในอดีตชาติ อันเป็นผู้นำความสุขสู่ชนหมู่มาก ปกปักษ์รักษาให้ความคุ้มครอง บรรเทาความหวาดกลัวทุกข์ภัยต่างๆ และให้ทานด้วยวัตถุ ผู้มีลักษณะนี้ย่อมมีคติเป็น ๒ นัย คือ ถ้าอยู่ครองเมืองจะเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นผู้มั่งคั่งมาก คือมีบริวารเป็นพราหมณ์ เป็นคฤหบดี เป็นชาวนิคมน เป็นชาวชนบท เป็นโหราจารย์ เป็นมหาอำมาตย์ เป็นกองทหาร เป็นนายประตุ เป็นอำมาตย์ เป็นบริษัท เป็นเจ้าเศรษฐี เป็นกุมารหากทรงผนวชจะเป็นพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผู้มั่งคั่งมาก คือบริวารเป็นภิกษุ ภิกษุณี เป็นอุบาสก เป็นอุบาสิกา เป็นเทวดา เป็นมนุษย์ เป็นอสูร เป็นนาค เป็นคนธรรพ์

(๓) ส้นพระบาทยาว นิ้วพระบาทยาวอ่อน เกิดจากในชาติก่อนเป็นผู้ละเว้นจากการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ให้ความเมตตากรุณาต่อ ผู้มีลักษณะอย่างนี้ย่อมมีอายุยืนนาน ไม่มีผู้ใดสามารถปลงชีวิตเมื่อยังไม่ถึงกาลได้

^{๖๓}ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓ - ๓๕/๑๕ - ๑๗

(๔) หลังพระบาทมีมังสะอุม เกิดจากกุศลในอดีตชาติเป็นผู้ให้ของที่ควรเคี้ยวควรบริโภคน้ำที่ควรดื่ม น้ำที่ควรดื่ม มีความประณีต มีรสอร่อย ผู้มีลักษณะดั่งนี้ย่อมได้ของที่ควรเคี้ยว ของที่ควรบริโภคน้ำที่ควรดื่ม น้ำที่ควรดื่ม มีความประณีต มีรสอร่อย

(๕) ฝ่าพระบาทอ่อนนุ่ม และมีลายดังตาข่าย อันเป็นลักษณะซึ่งเกิดจากในอดีตชาติเป็นผู้สงเคราะห์ประชาชนด้วยสังคหวัตถุ ๔ คือ เป็นผู้ให้ ๑ เป็นผู้ประพடுத்தให้เป็นประโยชน์ ๑ เป็นผู้กล่าวไพเราะ ๑ เป็นผู้มีความรักใคร่และเกื้อกูลแก่ชนทั้งหลายโดยเสมอกัน ๑ ผู้มีลักษณะเช่นนี้ มีคติกล่าวไว้ ๒ นัย คือ หากเป็นผู้อยู่ครองเรือนก็จะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นผู้มียุทธวิธซึ่งพระองค์ได้ทรงสงเคราะห์แล้วเป็นอย่างดี มีพราหมณ์ คฤหบดี ขวานิคม ขาวชนบท โหราจารย์ มหาอำมาตย์ กองทหาร นายประตุ อำมาตย์ บริษัท เจ้าเศรษฐี กุมาร เป็นต้น หากทรงผนวชจะตรัสรู้เป็นพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผู้มียุทธวิธซึ่งได้รับการสงเคราะห์จากพระองค์เป็นอย่างดี มีภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา เทวดา มนุษย์ อสูร นาค และคนธรรพ์ เป็นต้น

รอยพระบาทที่สร้างขึ้นตามคติอินเดียนี้ พบว่ามีการกระทำพุทธบาทลักษณะเป็นรูปธรรมจักรขนาดใหญ่กลางฝ่าพระบาท ประกอบด้วยสี่ กงและกระดุม ไม่ปรากฏลายลักษณะอื่น ๆ รูปธรรมจักรที่ปรากฏในฝ่าพระบาทเป็นลักษณะแทนองค์พระพุทธรูปเจ้าอันแสดงถึงบุญบารมีที่ได้ทรงสะสมมาตั้งแต่อดีตชาติ และถึงพร้อมซึ่งความเป็นมหาบุรุษ ดังจะพบได้ในรอยพระพุทธรูปที่ สรรพมรดก ตำบลโคกไทย อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี^{๖๔} รอยพระพุทธรูปบางแห่งที่สร้างขึ้นในคตินี้ นิยมทำลายลักษณะรูปดอกบัวบานกลางฝ่าพระบาททั้ง ๒ ข้าง แทนการทำเป็นรูปจักร ดอกบัวบานนี้เป็นสัญลักษณ์สำคัญแทนองค์พระพุทธรูปเจ้า แสดงถึงความเป็นผู้เจริญปัญญา เป็นผู้ตรัสรู้ธรรมด้วยตนเอง และเป็นผู้พ้นแล้วจากกิเลสทั้งปวง ลักษณะรอยพระพุทธรูปเช่นนี้พบได้ในรอยพระพุทธรูปหลังเต่า รอยพระพุทธรูปบัวบาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี เป็นต้น^{๖๕}

๒.๗.๒ คติจากศรีลังกา (พุทธศตวรรษที่ ๑๔ – ๑๘)

รอยพระพุทธรูปที่ได้สร้างขึ้นในสมัยต่อมา พบว่ามีพุทธบาทลักษณะที่ได้เพิ่มรูปมณฑลขึ้นเป็นจำนวนมาก มีลักษณะการเรียงตัวค่อนข้างเป็นระเบียบ แตกต่างจากที่กล่าวไว้ในมหาปทานสูตร ในพระสูตรต้นตปิฎกคือทำเป็นมณฑล ๑๐๘ ประการในฝ่าพระบาท คติในการทำลายลักษณะเช่นนี้ พบว่ามีกล่าวไว้ในมหาปทานสูตรในคัมภีร์ชินาลังการฎีกา ที่แต่งขึ้นโดยพระพุทธรักขิตตะ แห่งประเทศศรีลังกา ในพุทธศตวรรษที่ ๑๔^{๖๖} แม้ว่าคติในการลายมณฑล ๑๐๘ มีพบในคัมภีร์ของ

^{๖๔} กองโบราณคดี, กรมศิลปากร, รายงานการขุดค้นและขุดแต่งโบราณสถานสรรพมรดก, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สมพันธ์, ๒๕๓๔), หน้า ๘๘.

^{๖๕} กรมศิลปากร, อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๓๕), หน้า ๕๒ - ๕๔.

^{๖๖} สีนชัย กระบวนแสง, รอยพระบาทสมัยสุโขทัย, หน้า ๑๓๕- ๑๓๖.

ศรีลังกา แต่ไม่ปรากฏการสร้างรอยพระพุทธรูปที่มีลายลักษณ์เช่นที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ของศรีลังกาเลย ความคิดในการทำภาพมงคลได้ปรากฏแล้ว ในประเทศอินเดียตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๖ ลงมา เนื่องจากการสร้างลายลักษณ์เพิ่มขึ้นนอกเหนือจากรูปธรรมจักรหลายประการ บางครั้งมีจำนวน ๘ ตามคติเรื่องมงคล ๘ ที่นิยมกันโดยทั่วไปในอินเดียโบราณหรือบางครั้งก็มากกว่า ๘

รูปมงคลที่นิยมทำกันคือ คันฉ่อง ขอช้าง หอยสังข์ ภัทรพิฐู ตรีรัตน หม้อน้ำ ศรีวิตสะ สวัสดิเกะ และวัชรมาน ซึ่งหมายถึงภาชนะบรรจุของ^{๖๗} เครื่องหมายมงคลเหล่านี้มีความหมายในเชิง โชคลาภ ความอุดมสมบูรณ์ ความเจริญยั่งยืน ยศ ศักดิ์ และอำนาจ การทำลายลายลักษณ์รูปมงคลบรรจุเต็มทั้งฝ่าพระบาทในอินเดียนี้ไม่มีกล่าวไว้ในคัมภีร์ใด แต่ทำขึ้นเพื่อผนวกคติมงคล ๘ เข้ากับการบูชา รอยพระพุทธรูป ผู้เคารพบูชารอยพระพุทธรูปย่อมเท่ากับบูชาพระพุทธเจ้าและได้ความมีโชคลาภ ต่างๆ ด้วย ลักษณะรอยพระพุทธรูปซึ่งมีลายลักษณ์เช่นนี้ ได้พบการทำสืบต่อมาในศรีลังกาด้วยความที่ปรากฏในมหาปทานสูตรในคัมภีร์ชินาลังการฎีกาว่า ในฝ่าพระบาทพระพุทธเจ้ามีลายลักษณ์ ๑๐๘ อย่างนั้น จึงน่าจะเป็นการพัฒนาแนวความคิดสืบต่อจากอินเดียไปอีกระดับหนึ่ง ดังจะเห็นได้จากมงคลทั้ง ๑๐๘ ประการ ประกอบไปด้วยมงคลต่างๆ ซึ่งมีความหมายกว้างขึ้น โดยแบ่งเป็นประเภทต่างๆ ได้ดังนี้^{๖๘}

๑) มงคลประเภทที่เป็นสัญลักษณ์แห่งโชคลาภและความอุดมสมบูรณ์ เช่น หม้อน้ำ ปลาकु่ สวัสดิเกะ พวงมณี ดอกบัว เป็นต้น

๒) มงคลประเภทที่เป็นเครื่องประกอบบารมีของกษัตริย์และพระเจ้าจักรพรรดิ เช่น บัลลังก์ เครื่องสูง เครื่องยศ เครื่องต้นต่างๆ

๓) มงคลประเภทที่เป็นส่วนประกอบของภพภูมิในระดับจักรวาล มหาสมุทร ทวีปทั้งสี่ เขาพระสุเมรุ สัตตบริภัณฑ์ ปาหิมพานต์ เป็นต้น

มงคลประเภทที่ ๑ และมงคลประเภทที่ ๒ มีทำมาตั้งแต่ศิลปะอินเดียสมัยอมราวดี มงคลประเภทที่เพิ่มเติมขึ้นมาคือ มงคลที่เป็นส่วนประกอบของภพภูมิในจักรวาล ทำให้ความหมายในฝ่าพระบาทเมื่อรวมมงคล ๑๐๘ ประการแล้ว จะแสดงออกถึงสภาวะครอบจักรวาลของพระพุทธเจ้า ซึ่งแผ่บารมีปกป้องคุ้มครองไปทั่วจักรวาล และให้สิริมงคลต่อผู้ที่ได้มากราบไหว้บูชา รอยพระพุทธรูปและยึดถือเอาพระบารมีของพระองค์เป็นที่พึ่ง

ส่วนคัมภีร์ชินาลังการฎีกานี้ ถือว่าเป็นคัมภีร์สำคัญในฐานะที่เป็นคู่มือในการสร้าง รอยพระพุทธรูปของประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นับตั้งแต่หลัง พุทธศตวรรษที่ ๑๔ ลงมา ดังที่ได้ปรากฏว่าพบรอยพระพุทธรูปแบบที่มีมงคล ๑๐๘ ในประเทศพม่า สมัยพุกามอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๗ ซึ่งมีการทำลายลายลักษณ์ใกล้เคียงกับที่กล่าวไว้ใน

^{๖๗}ดร.นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, หน้า ๑๖ - ๑๘.

^{๖๘}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๓ .

คัมภีร์ชินาลังการฎีกา นอกจากนี้ยังมีเรื่องเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปและมีลายลักษณ์ ๑๐๘ ในฝ่าพระบาท ในคัมภีร์อนาคตวงศ์อรรถกถา ซึ่งแต่งขึ้นโดยพระอุปติสสะเถระแห่งประเทศศรีลังกา เมื่อพุทธศตวรรษที่ ๑๖^{๖๙}

ในประเทศไทยพบการบรรจุลายมงคล ๑๐๘ ประการ ในรอยพระพุทธรูป ตั้งแต่สมัยทวารวดี ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๘ แต่พบเพียงแห่งเดียวที่ วัดเขาดีสลัก อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดสุรินทร์ รอยพระพุทธรูปในสมัยต่อมาพบว่ามีลายลักษณ์เป็นมงคล ๑๐๘ ประการ เกือบทั้งสิ้น นับตั้งแต่สมัยสุโขทัย ในรัชกาลของพญาลิไทได้ระบุในศิลาจารึกว่าได้พิมพ์รอยพระพุทธรูปจากเขาสุมนภูใน ประเทศศรีลังกา มาประดิษฐานไว้บนยอดเขาในอาณาจักรสุโขทัย ถึง ๔ แห่ง^{๗๐} ซึ่งในครั้งนั้นได้รู้จักคัมภีร์ชินาลังการฎีกากันแล้วเป็นอย่างดี เห็นได้จากพญาลิไทใช้เป็นหนังสืออ้างอิงในการเขียนไตรภูมิด้วย^{๗๑} แนวความคิดในการสร้างรอยพระพุทธรูปในสมัยสุโขทัย จึงเป็นต้นแบบในการสร้างรอยพระพุทธรูปในสมัยต่อมา มาน่าจะได้รับคติมาจากศรีลังกา แม้ว่าลักษณะทางศิลปกรรมจะมีความใกล้ชิดกับพุทธกัมในเทศพม่าก็ตาม

ในประเทศไทย ได้มีหลักฐานการทำรอยพระพุทธรูปที่ใช้เป็นแบบฉบับเป็นเอกสารสำคัญมีกล่าวไว้ในหลักศิลาจารึกหลักที่ ๑๐๒ ซึ่งเดิมได้มาจากวัดตระพังช้างเผือก นอกเมืองสุโขทัย นอกจากนี้ยังมีเรื่องรอยมหาบุรุษลักษณะ แต่งโดยสมเด็จพระวันรัต วัดราชบูรณะ เมื่อ พ.ศ.๒๓๕๗ และพระปฐมสมโพธิกถา แต่งโดยสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพน เมื่อ พ.ศ.๒๓๘๘^{๗๒}

๒.๗.๓ ความหมายของพุทธบาทลักษณะ

พุทธบาทลักษณะ หมายถึง ลักษณะของรอยพระพุทธรูป ได้แก่ ลายลักษณ์รูปมงคลต่างๆ ประการ เช่น รูปธรรมจักร, เครื่องหมายตรีรัตน์, และรูปมงคล ๘ ประการ หรือมากกว่า อันเป็นสัญลักษณ์ในรอยพระพุทธรูป ในยุคต่อมา มาได้แก่ รูปมงคล ๑๐๘ ประการ อันเปรียบถึงคุณลักษณะของพระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์ โดยธรรมาธิฐานและโดยบุคคลาธิฐาน ส่วนที่เป็นชื่อคัมภีร์ก็หมายถึงคัมภีร์อรรถกถาที่พระอรรถกถาจารย์ได้รจนาขึ้นเพื่ออธิบายหรือเปรียบเทียบสัญลักษณ์รูปมงคล ๑๐๘ ประการในรอยพระพุทธรูป

๒.๗.๔ ความสำคัญของพุทธบาทลักษณะ

ความเชื่อถือบูชารอยเท้าหรือรูปฝ่าเท้าของผู้มีความศักดิ์สิทธิ์ ทั้งมนุษย์และเทพเจ้านั้น ได้มีมาในประเทศอินเดียตั้งแต่ยุคสมัยโบราณ มีปรากฏอยู่ในศาสนาพราหมณ์ ศาสนาเชน และ

^{๖๙} สีนชัย กระบวนแสง, รอยพระบาทสมัยสุโขทัย, หน้า ๑๕๕.

^{๗๐} คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, หน้า ๑๐.

^{๗๑} พญาลิไท, ไตรภูมิพระร่วง, (นนทบุรี: เจริญอักษรการพิมพ์, ๒๕๑๓), หน้า ๑๒ .

^{๗๒} สีนชัย กระบวนแสง, รอยพระบาทสมัยสุโขทัย, หน้า ๑๓๕.

พระพุทธศาสนา ศาสนิกชนในแต่ละศาสนาต่างก็อ้างว่า รูปรอยต่างๆที่ปรากฏอยู่ในธรรมชาติเป็น รอยพระบาทของเทพเจ้า หรือศาสดาในศาสนาของตน ต่างก็ได้มีศรัทธาสร้างรูปพระบาทหรือ รอยพระบาทจำลองขึ้นสำหรับสักการบูชากันทั้งสิ้น

ในทางพระพุทธศาสนา หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรเก่าแก่ที่สุด แสดงให้เห็นความเชื่อ เกี่ยวกับรอยพระพุทธรูป คือปุณฺณโณวาทสูตร อรรถกถาในพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย ได้กล่าว ถึง สถานที่ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงประทับรอยพระพุทธรูปไว้ ๒ แห่งคือ ริมฝั่งแม่น้ำนันทมาและ ภูเขาสังขพันธ์คีรี ส่วนหลักฐานที่เป็นรอยพระพุทธรูปและรูปรอยพระพุทธรูปนั้น เริ่มพบในศิลปะ อินเดียมาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ประมาณต้นพุทธศตวรรษที่ ๓ หลังจากนั้น จึงปรากฏ แพร่หลายทั่วไปในประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนา โดยได้มีความเชื่อที่สำคัญในแง่ที่เป็นสัญลักษณ์ หรือเจดีย์แทนองค์พระพุทธเจ้าหรือเป็นที่น้อมรำลึกถึงพระพุทธองค์ ซึ่งแบ่งออกเป็น ๓ ประเภทคือ

(๑) รูปรอยพระพุทธรูปและรอยพระพุทธรูปที่ถือว่าเป็น “อุเทสิกเจดีย์” คือสิ่งที่ มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธเจ้าหรือสำหรับเป็นที่ระลึกถึงพระพุทธองค์ ส่วนมากมักจะทำเป็นพระพุทธรูปคู่ สลักไว้ลงในหิน การทำรูปพระพุทธรูปแบบนี้มีมาก่อนการ สร้างพระพุทธรูป

(๒) รอยพระพุทธรูปที่ถือว่าเป็น “บริโกศสัมผัส รอยพระพุทธรูปประเภทนี้เป็นรอย คล้ายรอยเท้าที่ปรากฏอยู่เองตามสถานที่ต่างๆ มีรอยเว้าลงในพื้นเจดีย์” หมายถึงสถานที่ ที่พระพุทธองค์เคยประทับ หรือวัตถุที่พระองค์เคยใช้สอยหรือหินมักจะเป็นรอยเดียว เชื่อกันว่าเป็น รอยที่พระพุทธองค์ทรงเหยียบประทับไว้เมื่อครั้งเสด็จไปยังสถานที่นั้นๆ

(๓) รอยพระพุทธรูปที่ถือว่าเป็น “บริโกศเจดีย์โดยสมมติ” คือรอยพระพุทธรูป ที่มนุษย์สร้างขึ้น ด้วยวัตถุต่างๆ โดยถือเอาว่าเป็นการจำลองมาจาก “รอยพระพุทธรูปอันแท้จริง” ที่พระพุทธองค์ประทับประทานไว้ตามสถานที่ต่างๆ มักจะเป็นรอยเดียว ที่เป็นรอยคู่ก็มี และที่เป็น พระพุทธรูป ๔ รอยเหยียบซ้ำประทับกันก็มี^{๗๓}

พุทธบาทลักษณะเป็นรูปรอยสัญลักษณ์ที่สำคัญยิ่งอีกอย่างหนึ่ง ที่ผู้มีศรัทธาความ เชื่อได้สลักจารึกไว้ในฝ่าพระบาท สืบต่อกันมาตามลำดับในแต่ละยุคแต่ละสมัยของประเทศที่นับถือ พระพุทธศาสนา ดังนี้

(๑) พุทธบาทลักษณะในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๓ คือรูปพระบาทคู่เป็นภาพสลักขนาดเล็ก ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในศิลปะอินเดียโบราณ รูปพระบาทคู่นี้ปรากฏอยู่ในภาพสลักเล่าเรื่องที่บริเวณ เสาอุกกรตั้ง และส่วนประกอบของรั้วล้อมรอบสถูปที่การุฬและสถูปที่สาญจี โดยแสดงเป็นเครื่อง แทนพระพุทธองค์ มีรูปธรรมจักรอยู่ตรงกลางฝ่าพระบาททั้ง ๒ ข้าง เพียงอย่างเดียว จนถึง

^{๗๓} กัณฺโถ เทพ กระต่ายทอง, พระราชพิธียกจุลมงกุฏและสมโภชพระพุทธรูปจังหวัดสระบุรี,

พุทธศตวรรษที่ ๕ จึงเริ่มปรากฏการสร้างรูปสัญลักษณ์ต่างๆ เพื่อเป็นที่ระลึกถึงหรือเป็นเครื่องหมายแทนพระพุทธรูป เช่น รูปธรรมจักร ต้นโพธิ์ บัลลังก์ รวมทั้งรูปพระบาทคู่และรอยพระพุทธรูป แต่ยังไม่มีการสร้างพระพุทธรูป พุทธบาทลักษณะในช่วงนี้ เป็นรูปรอยพระพุทธรูปในยุคนั้นๆ ที่พบในตำบลติราช บริเวณลุ่มแม่น้ำสวาท เขตแคว้นคันธาระในสมัยโบราณ (ปัจจุบันอยู่ในประเทศปากีสถาน) ทำเป็นรอยสลักเว้าลงไปบนหิน มีตัวอักษรแบบขโรษฐี สมัยพุทธศตวรรษที่ ๕ – ๖ เขียนกำกับไว้ว่า “นี่คือรอยพระบาทของพระพุทธเจ้าศากยมนี” ลักษณะรูปทรงเป็นธรรมชาติไม่มีลวดลายใดๆ

ต่อมาประมาณพุทธศตวรรษที่ ๖ เริ่มมีการสลักรูปพระบาทคู่ไว้ที่ฐานเสาหรือรับธรรมจักร หรือเสาหรือรับเครื่องหมายตรีรัตน์ โดยรวมกันเป็นเครื่องหมายแทนพระพุทธรูปในสถานะอันเป็นรูปปรากฏของจักรธรรมและเป็นแกนกลางของจักรวาล ศิลปะนี้นิยมทำกันมากในศิลปะแบบอมราวดี ซึ่งเจริญขึ้นในแคว้นอานธระ ในตะวันตกเฉียงใต้ของอินเดีย

(๒) พุทธบาทลักษณะในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๗ – ๘ มีการทำแผ่นหินสลักเป็นรูปพระบาทคู่ เพื่ออุทิศให้กับพุทธสถาน เช่น ที่เมืองนาคราชในโกณฑะ มักจะพบในบริเวณทางเข้าสู่ปูสำคัญและพบในภาคเหนือของอินเดีย ที่เมืองโกสัมพีและที่แคว้นคันธาระในสมัยเดียวกัน พุทธบาทลักษณะในยุคนี้ มีรูปธรรมจักรอยู่ตรงกลางฝ่าพระบาททั้ง ๒ ข้าง มีรูปมงคลเน้นเครื่องหมายที่นิยมใช้กันในสมัยนั้น เช่น รูปสวัสดิกะ รูปตรีรัตน์ รูปภัทรปิฐ และรูปดอกบัว รูปทรงของรอยพระพุทธรูปยังคงมีลักษณะเป็นธรรมชาติ

(๓) พุทธบาทลักษณะในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๘ – ๙ รูปทรงเนินพระพุทธรูปในศิลปะอมราวดี เริ่มมีรูปทรงเรขาคณิตมีเส้นรอบนอกและเส้นแบ่งนิ้วพระบาทกลายเป็นเส้นตรง เส้นพระบาทเป็นวงโค้ง มีสัญลักษณ์ในฝ่าพระบาทเป็นรูปธรรมจักรและมีสัญลักษณ์รูปรอยประกอบธรรมจักร จำนวน ๘ หรือมากกว่าตามคติที่นิยมในสมัยนั้น^{๗๔} ที่พบประกอบด้วย

คันฉ่อง หมายถึงการรู้แจ้งเห็นจริง การมองเห็นตามความเป็นจริงโดยไม่มีมารยาบดบัง
 ขอส้าง คือเครื่องหมายของกษัตริย์หมายถึงอำนาจและยศศักดิ์สูงสุด ความหมายเช่นเดียวกับบัลลังก์ภัทรปิฐ

ปลา คือสัญลักษณ์ของน้ำ ชีวิต ความอุดมสมบูรณ์ ความรุ่งเรือง ความเจริญงอกงามและความร่ำรวย

ตรีรัตน์ เป็นเครื่องหมายมงคลที่ยังไม่ทราบความหมายแน่นอน

หม้อน้ำ หมายถึงความเจริญและโชคดีอันไม่มีที่สิ้นสุด

ศรีวิฆสะ คือรูปนามธรรมแทนองค์พระลักษมีเทวี เทพีแห่งโชคลาภ

สวัสดิกะ หมายถึงความยั่งยืน ความเป็นนิรันดร์

^{๗๔} อ่างแล้ว.

วิธมาน คือภาชนะบรรจุเครื่องสังเวย สัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์อีกอย่างหนึ่ง

(๔) พุทธบาทลักษณะในพุทธศตวรรษที่ ๑๐ เนื่องจากราวพุทธศตวรรษที่ ๖ ได้มีการสร้างพระพุทธรูปขึ้นเป็นครั้งแรกๆ ที่แคว้นคันธาระ และเมืองมถุรา ในอินเดียทางภาคเหนือ ความนิยมสร้างพระพุทธรูปและพุทธบาทลักษณะในรูปแบบอื่นเริ่มลดลง แต่ในทางภาคตะวันออกเฉียงใต้ และภาคตะวันตกของอินเดียก็ยังคงมีการสืบต่อการสร้างรูปพระบาทคู่มาจนถึงราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ จึงหมดไป ส่วนประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาอื่นๆ ทั้งลัทธิมหายานและลัทธิหินยาน ยังนิยมสร้างรูปพระบาทคู่ต่อเนื่องกันมายาวนานกว่านั้น ไม่ว่าจะเป็นประเทศ จีน อิเบต เนปาล เกาหลี สหภาพพม่า ศรีลังกาและไทย

ต่อมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ – ๑๙ ก็ได้มีการสร้างพุทธบาทลักษณะเป็นรูปมงคลเพิ่มมากขึ้นเป็น ๑๐๘ ประการที่พบในพุกาม ประเทศพม่าและพบที่วัดเขาคีตลัก จังหวัดสุพรรณบุรี ประเทศไทย พุทธบาทลักษณะคือรูปมงคล ๑๐๘ ในรอยพระพุทธรูปที่ดี รอยพระพุทธรูปที่ดี เป็นสื่อสัญลักษณ์ที่สำคัญยิ่ง ทั้งที่พระพุทธรูปได้ทรงเหยียบประทับทานไว้โดยตรง หรือที่มนุษย์ได้สร้างขึ้นตามคติการสร้างรอยพระพุทธรูปจากประเทศอินเดียและศรีลังกา ชาวพุทธในประเทศนั้นๆ ก็ได้เคารพกราบไหว้กันมาเป็นเวลานาน

คติความเชื่อในรอยพระพุทธรูปและพุทธบาทลักษณะและการสร้างรอยพระพุทธรูปได้เข้าสู่ประเทศไทยตั้งแต่สมัยทวารวดี และได้รับความเคารพนับถือกันมาจนถึงปัจจุบัน ดังที่ปรากฏรอยพระพุทธรูปสำคัญๆ ได้ประดิษฐานอยู่ในที่ต่างๆ โดยเฉพาะในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติในกรุงเทพมหานครและจังหวัดต่างๆ รวมถึงที่อยู่ตามวัดหลายๆ แห่ง เช่น

- รอยพระพุทธรูปที่เขตโบราณสถานสระมรกต อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี
- รอยพระพุทธรูป วัดพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี
- รอยพระพุทธรูป วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี
- รอยพระพุทธรูป ที่วัดเขาคีตลัก อำเภออุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี
- รอยพระพุทธรูป ที่วัดพระแท่นดงรัง จังหวัดกาญจนบุรี
- รอยพระพุทธรูป ที่วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร
- รอยพระพุทธรูป ที่วัดตระพังทอง จังหวัดสุโขทัย
- รอยพระพุทธรูป ที่วัดวรนาถบรรพต (เขากบ) จังหวัดนครสวรรค์
- พระพุทธรูปที่รอย ที่วัดพระพุทธรูปที่รอย อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่
- รอยพระพุทธรูปพระพุทธรูปไสยาสน์ ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร
- รอยพระพุทธรูปพระพุทธรูปไสยาสน์ ที่วัดโปรดเกศเชษฐาราม จังหวัดสมุทรปราการเป็นต้น

โดยเฉพาะรอยพระพุทธรูป ที่พบ ณ วัดเขาคีตลัก จังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นยุคสมัยทวารวดี มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ – ๑๗ มีพุทธบาทลักษณะ มงคล ๑๐๘ ที่นิยมกัน

ในสมัยทวารวดี ตรงกลางฝ่าพระบาท เป็นรูปธรรมจักรขนาดเล็ก รายล้อมรอบด้วยมณฑล ๑๐๘ ตามคติไตรภูมิและจักรวาล ในทางพระพุทธศาสนา โดยสามารถแบ่งรูปมณฑล ๑๐๘ ออกได้เป็น ๓ ส่วนคือ

(๑) รูปลักษณะที่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับภูมิและจักรวาล จัดเรียงอยู่ส่วนบนสุด ถัดจากข้อพระบาท ข้อที่ ๒ ลงมา ได้แก่พรหมโลก ทำเป็นภาพเทวดากำลังเหาะ ๒ แถวแรก จำนวน ๑๖ องค์ เทวโลก จัดเรียงอยู่ใน แถวที่ ๓ ทำเป็นภาพเทวดาในท่านั่งแบบต่างๆ ได้แก่ท่านั่งชันเข่าข้างเดียวหรือมหาราชลีลาสนะ นั่งขัดสมาธิและอยู่ในท่ากำลังจะเหาะ มหาสมุทรทั้ง ๔ อยู่ในแถวถัดมาที่ ๔ ทำเป็นสัญลักษณ์รูป ๔ เหลี่ยมอยู่ภายในกรอบวงกลม นอกจากนี้ยังมีสัญลักษณ์รูปธรรมจักร พระอาทิตย์ พระจันทร์ อยู่ลำดับแถวถัดมา

(๒) เครื่องประกอบยศของพระเจ้าจักรพรรดิ จัดเรียงอยู่ในบริเวณกลางฝ่าพระบาท ลงมา ได้แก่ พระยาช้างอุโบสถ เป็นช้างแก้ว พระยาม้า พลาหก เป็นม้าแก้ว พระมงกุฎ ถ้อยภาชนะ กลอง บัณเฑาะว์ พระมหาสังข์ คันฉ่อง ขอช้าง เป็นต้น

(๓) สัญลักษณ์ที่เป็นโชค ลาภ และสัตว์มงคล จัดเรียงอยู่ในบริเวณส่วนกลางถึงส่วนล่างของสันพระบาท ได้แก่ ลำเภาทอง พญาครุฑ พญาไกรแก้ว พญานาค ปลาคู่ พญาควางทอง พญาราชสีห์ ดอกไม้สี่กลีบ พญาโค และโคแม่ลูกอ่อน เป็นต้น^{๗๕}

จากแนวคิดความเชื่อและความพยายามทุ่มเทในการสร้างสื่อสัญลักษณ์แสดงภูมิปัญญาในหลักธรรมเพื่อการบอกกล่าวสืบทอดพระพุทธศาสนาและเผยแผ่หลักพุทธธรรมของบรรพบุรุษของประเทศต่างๆ สุ่มวลมนุษยชาติด้วยพุทธบาทลักษณะคือรูปมณฑลตั้งแต่รูปธรรมจักรเพียงอย่างเดียว มี ๘ อย่าง หรือ ๑๐๘ อย่าง อันเป็นสัญลักษณ์สำคัญให้เป็นบ่อเกิดแห่งศรัทธาความเลื่อมใสและกราบไหว้บูชา เพื่อเข้าถึงหลักธรรมปฏิบัติของชาวพุทธจากรุ่นสู่รุ่น ผู้วิจัยจึงได้นำทฤษฎีสัญญะวิธานมาประกอบในการศึกษาครั้งนี้ เพราะสื่อสัญลักษณ์ในรอยพระพุทธรูปที่บรรพบุรุษได้สรรค์สร้างไว้เป็นการสื่อสัญลักษณ์หรือส่งสารไว้เพื่อแทนของจริงคือพระพุทธรูปและรอยพระพุทธรูปของพระพุทธรูป เพื่อถ่ายทอดมรดกทางศิลปะและหลักธรรมและวัฒนธรรมอันดีงามลึกซึ้งไว้ให้อนุชนรุ่นหลังได้ศึกษาเรียนรู้อยู่ในรูปแบบสื่อสัญลักษณ์ ซึ่งในบริบทหนึ่งๆ ของสังคมแต่ละยุคสมัยอาจมีมุมมองหรือให้ความหมายที่แตกต่างกันบ้าง แต่สื่อสัญลักษณ์รูปมณฑลหรือพุทธบาทลักษณะนั้น ก็ยังเป็นสื่อสัญลักษณ์แทนตัวจริงหรือของจริงซึ่งเป็น“อวจนภาษา”อันเป็นสิ่งท้าทายต่อการศึกษาเรียนรู้ต่อไป

๒.๘ พัฒนาการของรอยพระพุทธรูปและพุทธบาทลักษณะในประเทศต่างๆ

๒.๘.๑ ประเทศอินเดีย

^{๗๕}ดร.นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, หน้า.๓๙.

ในช่วงปี พ.ศ.๓๐๐ – ๔๐๐ หลังจากที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าปรินิพพานไปแล้ว ชาวพุทธศาสนิกชนในอดีต ยังไม่มีการสร้างรูปรอยสิ่งใดขึ้นเพื่อเป็นสิ่งแทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เช่นรอยพระพุทธรูปหรือพระพุทธรูป เนื่องจากว่าพุทธศาสนิกชนฝ่ายเถรวาทมีความเชื่อว่า พระพุทธเจ้านั้นไม่มีผู้ใดหรือสิ่งใดจะมีรูปร่างเสมอเหมือนพระองค์ได้ จนกระทั่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ปรินิพพานไปแล้วได้ประมาณ ๓๐๐ – ๔๐๐ ปี พุทธศาสนิกชนเห็นความจำเป็นที่จะต้อง มีสัญลักษณ์แทนการประทับอยู่ในที่นั้นๆ ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงได้ใช้รูปซึ่งบอกไม่ได้ชัดเจนว่า คือรูปอะไร หรือใช้รอยพระพุทธรูปเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธรูป ประเพณีนี้น่าจะเริ่มต้น ในประเทศศรีลังกาและแพร่กระจายไปในประเทศต่างๆ ที่นับถือพระพุทธศาสนา^{๗๖} ความนิยมในการ ทำแบบนี้มีมากนับจากพุทธศตวรรษที่ ๕ – ๖ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๖ – ๑๐ เห็นได้อย่างชัดเจนว่า ประเพณีนี้ยึดถือกันอย่างจริงจังในประเทศศรีลังกา ไม่มีอายุบอกไว้ที่รอยพระพุทธรูปสมัยโบราณ อย่างน้อยเท่าที่เราทราบจนถึงขณะนี้ มีรอยพระพุทธรูปสมัยโบราณเพียง ๒ องค์เท่านั้นที่มีจารึก กำกับอยู่ จารึกเหล่านี้ใช้อักษรพหุมีในประเทศศรีลังกา แต่ในประเทศปากีสถานใช้อักษรขโรษฐี เขียนกำกับไว้ว่า “นี่คือรอยพระบาทของพระพุทธรูปกมุณี” ลักษณะรูปทรงค่อนข้างเป็นธรรมชาติ ไม่มีลวดลายใดๆ^{๗๗} นักอ่านจารึกได้พยายามที่จะกำหนดอายุจารึกจากรอยพระพุทธรูปดังกล่าว องค์หนึ่งอยู่ในประเทศศรีลังกา ส่วนอีกองค์หนึ่งอยู่ในประเทศปากีสถาน ทั้งสององค์อาจจะมีอายุ อยู่ในสมัยเมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าปรินิพพานได้ ๓๐๐ – ๔๐๐ ปีแล้วหรือไม่ก็ช้ากว่านั้นเล็กน้อย

ส่วนรูปพระพุทธรูปคู่ปรากฏขึ้นครั้งแรกในศิลปะอินเดียโบราณ เป็นภาพสลักนูนขนาดเล็ก ประกอบอยู่ในภาพสลักเล่าเรื่องที่บริเวณเสาอุกกรที่ตั้งอันเป็นส่วนประกอบของรั้วล้อมรอบสถูป ที่การหุดและสถูปที่สาญจี โดยเป็นเครื่องแสดงแทนพระพุทธรูป ตรงกลางฝ่าพระบาททั้ง ๒ ข้าง มีรูปธรรมจักร

ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๖ เริ่มมีการสลักรูปพระพุทธรูปคู่ไว้ที่ฐานเสารองรับธรรมจักร หรือเสารองรับเครื่องหมายตรีรัตน์ โดยรวมกันเป็นเครื่องหมายแทนองค์พระพุทธรูปในสภาวะอัน เป็นรูปปรากฏของสัจธรรมและเป็นแกนกลางของจักรวาล สัญลักษณ์นี้นิยมทำกันมากในศิลปะแบบ อมราวดี ซึ่งเจริญขึ้นในแคว้นอานธระ ทางตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดีย เมื่อราวพุทธศตวรรษ ที่ ๗ – ๘ ศิลปะแบบนี้เริ่มมีการทำแผ่นหินสลักนูนเป็นรูปพระบาทคู่ เพื่ออุทิศให้กับพุทธสถาน ดังเช่น ที่เมืองนาการชุนิโกณฑะ มักจะพบได้ในบริเวณใกล้ทางเข้าสถูปสำคัญ เชื่อว่าคงประดิษฐานไว้ให้ผู้เข้า ที่ผ่านเข้าออกได้กราบไหว้เสมือนหนึ่งเป็นการกราบพระบาทพระพุทธรูปเมื่อได้มาถึง และกราบลา

^{๗๖}กรมศิลปากร, “พุทธบาทลักษณะและรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย”, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรมศิลปากร, ๒๕๓๖), หน้า ๓๖

^{๗๗}ภัทรเทพ กระต่ายทองและคณะ, พระราชพิธียกจุลมงกุฏและสมโภชพระพุทธรูปจังหวัดสระบุรี, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๔๐), หน้า ๒๕.

เมื่อเวลาจะกลับ แผ่นหินสลักนูนรูปพระพุทธรูปที่แบบนี้ยังพบในภาคเหนือของประเทศไทยที่เมืองโกสัมพี และที่แคว้นคันธาระในสมัยเดียวกันด้วย แต่ไม่แพร่หลายอย่างในแคว้นอานธระ

รูปพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๗ - ๘ นี้ ได้มีรูปธรรมจักรปรากฏอยู่ตรงกลางฝ่าพระบาททั้งสองข้างและได้เริ่มมีรูปมณฑลแสดงเน้นเครื่องหมายที่นิยมในสมัยนั้น เช่น รูปสวัสดิกะ รูปตรีรัตน์ รูปภัทรปิฐ และรูปดอกบัว ส่วนรูปทรงของพระพุทธรูปมีลักษณะค่อนข้างเป็นธรรมชาติ ต่อมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๘ - ๙ พระพุทธรูปในศิลปะอมรวดีเริ่มมีรูปทรงเลขาณัติมีการใช้เส้นรอบนอกและเส้นแบ่งนิ้วพระบาทกลายเป็นเส้นตรง สันพระบาทเป็นวงโค้ง สัญลักษณ์ที่ประกอบอยู่รอบธรรมจักรมีมากขึ้น เช่นมีจำนวน ๘ อย่าง ตามคตินิยมกันในสมัยนั้น หรือบางครั้งก็มีมากกว่า รูปมณฑล ๘^{๗๘} ที่พบประกอบด้วยรูปมณฑล ดังนี้

คันฉ่อง หมายถึงการรู้แจ้งเห็นจริง การมองเห็นตามความเป็นจริงโดยไม่มีมารยาบดบัง

ขอช้าง คือเครื่องหมายของกษัตริย์หมายถึงอำนาจและยศศักดิ์สูงสุด ความหมายเช่นเดียวกับบัลลังก์ภัทรปิฐ

ปลา คือสัญลักษณ์ของน้ำ ชีวิต ความอุดมสมบูรณ์ ความรุ่งเรือง ความเจริญงอกงามและความ ร่ำรวย

ตรีรัตน์ เป็นเครื่องหมายมงคลที่ยังไม่ทราบความหมายแน่นอน

หม้อน้ำ หมายถึงความเจริญและโชคดีอันไม่มีที่สิ้นสุด

ศรีวิตสะ คือรูปนามธรรมแทนองค์พระลักษมีเทวี เทพีแห่งโชคลาภ

สวัสดิกะ หมายถึงความยั่งยืน ความเป็นนิรันดร์

วัธมาน คือภาชนะบรรจุเครื่องสังเวย สัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์อีกอย่างหนึ่ง

ในประเทศไทย ความนิยมสร้างรูปพระบาทคู่และสัญลักษณ์ในรูปแบบอื่นๆ เริ่มลดลง หลังจากได้มีการสร้างพระพุทธรูปขึ้นที่แคว้นคันธาระและเมืองมฤธา ในอินเดียทางภาคเหนือ เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๖ แต่การสร้างรูปพระพุทธรูปคู่ยังมีสืบต่อมาในประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงใต้และภาคตะวันตก ต่อมาจนถึงราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ จึงหมดไป ส่วนประเทศอื่นๆ ที่นับถือพระพุทธศาสนา ลัทธิมหายานและลัทธิหินยานยังนิยมสร้างรูปพระพุทธรูปคู่ต่อเนื่องมายาวนานกว่านั้น ไม่ว่าจะเป็นประเทศจีน อิเบต เนปาล เกาหลี สหภาพพม่า ศรีลังกาและไทย

พระภิกษุนักธุดงค์ชาวจีน เช่น หลวงจินฟาเหียน และหลวงจินเหียนจิง ทั้งสองท่านได้เข้ามาสืบพระพุทธศาสนาในอินเดีย ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๐ - ๑๒ ได้กล่าวถึงรอยพระพุทธรูปบางรอยที่บูชากันในสมัยของหลวงจินทั้งสอง ว่าน่าจะบูชากันมาแล้วตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกคือ

^{๗๘}ดร.นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, หน้า ๑๘.

พุทธศตวรรษที่ ๓ และคงจะบูชากันสืบต่อไปจนพุทธศาสนาได้เสื่อมไปจากอินเดีย^{๗๙} หลักฐานคือ รอยพระบาทและรูปพระบาทที่อยู่ในศิลปะและโบราณคดีอินเดีย ประมาณต้นศตวรรษที่ ๕ รูปที่พบส่วนใหญ่เชื่อว่า มีเจตนาทำรูปจำลองของฝ่าพระบาทสำหรับเคารพบูชาแทนองค์พระพุทธเจ้า อันสอดคล้องกับประเพณีอินเดียที่กระทำความเคารพบุคคลที่ควรเคารพบูชาที่เท้า หรือโดยการตะขอมือแตะต้องละอองรองเท้าของท่านผู้นั้น^{๘๐}

๒.๙.๒ ประเทศศรีลังกา

ประเทศศรีลังกา มีคตินิยมสร้างรูปพระบาทคู่และรอยพระพุทธรูปคู่ น่าจะเริ่มขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๗ โดยได้รับแบบอย่างมาจากอิทธิพลศิลปะอินเดียแบบอมราวดี มีหลักฐานที่เก่าแก่ที่ปรากฏอยู่ที่วัดอภัยคีรี เป็นรอยพระพุทธรูปคู่สลักไว้ลงไปในแผ่นหินแทนที่จะสลักเป็นรูปนูนเช่นที่เคยทำมาในอดีต รูปทรงคล้ายรอยเท้ามนุษย์ เช่นเดียวกับที่พบในอินเดียในสมัยเดียวกัน มีรูปสัญลักษณ์ธรรมจักร ตรียัน และสวัสดิกะ หลังจากนั้นก็พบแต่รูปพระบาทคู่สลักนูนซึ่งในระยะแรกๆ จะทำตามแบบศิลปะอมราวดีของอินเดียและมีรูปมงคลต่างๆ ประกอบอยู่ด้วย แผ่นหินสลักรูปพระบาทคู่เช่นนี้ มักพบเป็นชุดอยู่รอบฐานสลับและอยู่รอบต้นพระศรีมหาโพธิ์ บางแผ่นตั้งอยู่บนฐานสูง สันนิษฐานว่าจะเป็นที่รับเครื่องบูชาด้วย^{๘๑} หลังพุทธศตวรรษที่ ๑๐ รูปพระพุทธรูปคู่ในประเทศศรีลังกาเริ่มมีวิวัฒนาการเป็นรูปแบบของตน รูปมงคลต่างๆ ที่รายล้อมธรรมจักรอยู่แต่เดิมจะหายไป มีรูปฉัตรปรากฏขึ้นตรงกลางระหว่างพระบาททั้ง ๒ ข้าง และในที่สุดรูปธรรมจักรตรงกลางฝ่าพระบาทก็จะหายไป เหลือแต่ฝ่าพระบาทเรียบๆ มีเส้นรอบนอกเป็นทรงเรขาคณิตที่วัดอุปารามและวิหารพระเอทนะ มีการทำรูปพระพุทธรูป ๒ คู่ สลักอยู่บนแผ่นหินเดียวกัน อาจเป็นไปได้ว่าคู่หนึ่งสมมติให้เป็นฝ่าพระบาทของพระพุทธเจ้าศากยมนี ส่วนอีกคู่หนึ่งสมมติให้เป็นฝ่าพระบาทของพระศรีอริยเมตไตรย^{๘๒}

ในช่วงศตวรรษที่ ๑๑ – ๑๓ เริ่มปรากฏหลักฐานการสร้างรอยพระพุทธรูปคู่ขึ้นในประเทศไทยที่สระมรกต อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี^{๘๓} ทำเป็นรอยสลักเว้าลึกลงไปในพื้นศิลาแลง ลักษณะรูปทรงดูเป็นธรรมชาติและมีรูปธรรมจักรอยู่ตรงกลางฝ่าพระบาท โดยไม่มีรูปมงคลใดๆ ประกอบ แต่มีรอยบากลึกลงไปเป็นรูปกากบาทขนาดใหญ่อยู่ตรงกลางระหว่างพระบาท

^{๗๙}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑..

^{๘๐}อ้างแล้ว.

^{๘๑}กำธรเทพ กระจ่างทอง พร้อมคณะ, พระราชพิธียกจุลมงกุฏและสมโภชพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี, หน้า ๒๖-๒๗.

^{๘๒}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

^{๘๓}สุภัทรดิศ ดิศกุล ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า, รอยพระพุทธรูปคู่ที่สระมรกต เมืองโบราณ ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๓ (เดือนกรกฎาคม – กันยายน ๒๕๒๙): ๓๑.

ทั้ง ๒ ข้าง ถ้ามองแบบนี้ทำให้สำหรับรองฉัตร ก็อาจแสดงให้เห็นว่า รอยพระพุทธรูปแบบนี้ น่าจะได้รับแรงบันดาลใจมาจากรูปพระบาทคูในศิลปะลังกาในสมัยเดียวกัน ซึ่งมักสลักรูปฉัตรเอาไว้ตรงกลาง^{๔๔} การทำรูปพระบาทคูเช่นนี้เป็นที่นิยมกันในวัดต่างๆ ทั่วอนุราชปุระและทำสืบต่อกันมารูปพระบาทที่เก่าแก่ที่สุดในลังกา ทำตามแบบที่พบในอินเดียระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๗ – ๘ รอยพระพุทธรูปบาทคูที่อภัยคีรีน่าจะเก่าแก่ที่สุด มีพุทธบาทลักษณะใกล้เคียงกับรอยเท้าคนจริงๆ เช่น ที่พบที่อมราวดีสมัยพุทธศตวรรษที่ ๗ และที่คันธาระในพุทธศตวรรษที่ ๗ – ๘ มีพุทธบาทลักษณะเป็นสัญลักษณ์ธรรมจักร ตรียัน และสวัสดิกะ ประดับคล้ายกัน ที่เก่าแก่รองลงมาคือแผ่นรูปพระบาทจากกันตะโรคะ ที่มีพุทธบาทลักษณะเป็นแบบเดียวกัน แต่เส้นรอบนอกเป็นทรงเรขาคณิต คล้ายกับตัวอย่างสมัยพุทธศตวรรษที่ ๘ จากซุนิโกณฑะ รูปพระบาทที่พุทธบาทลักษณะมีมงคลประดิษฐานอยู่มากกว่า ๘ ประการ คือรูปภาพที่พบที่อภัยคีรีวิหาร^{๔๕}

ตัวอย่างอีกชิ้นหนึ่งที่อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติโคลัมโบ น่าจะมีอายุอยู่ราวพุทธศตวรรษที่ ๙ – ๑๐ รับแบบอย่างมาจากแคว้นอานธระเช่นกัน แต่สัญลักษณ์มงคลทั้งหลายไม่ได้จัดเป็นแนวเรียงอัดอยู่ในกรอบสี่เหลี่ยมแบบที่พบบ่อยในอานธระ^{๔๖} พุทธบาทลักษณะรูปมงคลที่ปรากฏ ประกอบด้วยธรรมจักรตรงกลางฝ่าเท้า สวัสดิกะ บนนิ้วเท้ามี แส้จามรี ธงชัย ขอช้าง และฉัตร อันเป็นเครื่องหมายของกษัตริย์ อำนาจ และชัยชนะทางโลก มีกลุ่มมงคลอันมีความหมายถึงโชคลาภ ความเจริญ และความอุดมสมบูรณ์ คือหม้อน้ำ ปลาคุ้ง สังข์ และศรีวิตสะ และมีเครื่องหมายมีรูปคล้ายวัชร ขันแทนความสว่าง หรือพัดหางนกยูง เครื่องประดับบารมีกษัตริย์อีกชนิดหนึ่ง วิวัฒนาการทางรูปแบบของพุทธบาทลักษณะ ในรูปพระบาทคูในศรีลังกา รูปทรงและการประดับมีลักษณะจะง่าย ลงตัวกว่าตัวอย่างที่รับมาจากอินเดีย มีการเพิ่มรายละเอียดขึ้นเล็กน้อย เป็นลักษณะของลังกาเอง รูปมงคลทั้งหลายที่เคยมีล้อมรอบธรรมจักรอยู่ในสมัยแรกหายไป กลับมีฉัตรขึ้นระหว่างฝ่าพระบาททั้งคู่ ต่อมาฉัตรที่อยู่ระหว่างฝ่าเท้ากลับมีเครื่องประดับมากขึ้น ระยะแรกมีดอกบัวเล็กๆ คู่หนึ่งทอดก้านมาจากริมฉัตร ดอกบัวคู่นี้ต่อไปจะมีขนาดใหญ่ขึ้น จะมีก้านพุ่งขึ้นจากบริเวณโคนฉัตรทอดขนานไปกับคันฉัตรและโค้งลงตามแนวของสันเท้าทั้งสอง

ส่วนพระบาทเดี่ยวที่พบในศรีลังกา ถ้าเป็นงานประติมากรรมก็จะสลักเว้าลงไปบนแผ่นหินหรือทำเป็นรอยเส้นขีดลงไปบนหิน ส่วนมากจะเป็นรูปพระบาทข้างซ้าย มักพบตามอาคารเล็กๆ หรือห้องเล็กๆ เป็นสัดส่วนของตนในเขตพุทธสถานทั่วไปในเกาะลังกา ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๓ จนถึงปัจจุบัน

^{๔๔} ฟีรพณ พิศนุพงศ์, รอยพระพุทธรูปที่โบราณสถานสระมรกต, (กรุงเทพมหานคร: กองโบราณคดี, ๒๕๒๔), หน้า ๘๙ - ๙๐ .

^{๔๕} ดร.นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, หน้า.๒๓.

^{๔๖} อ้างแล้ว.

๒.๙.๓ ประเทศพม่า

ชาวพุทธในประเทศพม่ามีศรัทธาความเชื่อในรอยพระพุทธรูป จากอดีตถึงปัจจุบันว่า พระพุทธเจ้าได้ประทานรอยพระพุทธรูปไว้ให้แก่โลก รวม ๓ รอยด้วยกัน ๒ รอยแรกประทานให้แก่ ฤาษีและพระยานาคบนฝั่งแม่น้ำนัมมทา แม่น้ำนี้ชาวพม่าเชื่อกันว่าอยู่ในประเทศพม่า และ รอยพระบาท ๒ รอยนี้ ก็อยู่ในเขตโบราณสถานชื่อชะเวเสตต่อ ตำบลสาคุ อำเภอมินบู ส่วนรอยที่ ๓ นั้นเชื่อว่าอยู่ในศรีลังกา^{๘๗} ตำนานท้องถิ่นของพม่าเองอ้างว่า รอยพระบาทที่ชะเวเสตต่อนี้ บุษากัน มาแล้วตั้งแต่สมัยพุทธกาล ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ – ๑๘ และบุษากันต่อเนื่องมาจนถึงราวพุทธศตวรรษ ที่ ๒๑ เป็นอย่างน้อย^{๘๘} ความแพร่หลายของการกระทำรูปพระพุทธรูปในพม่ามีหลักฐานทาง โบราณคดีที่เก่าแก่ที่สุด คือในสมัยพุทธกาล ซึ่งปรากฏรอยพระบาทอยู่ที่พระสถูปที่สำคัญและพุทธสถาน หลายแห่งในพุกาม ซึ่งคงจะได้แรงบันดาลใจจากการติดต่อกันศรีลังกาสมัยโปรมนารูวะ คือ พุทธศตวรรษที่ ๑๗ – ๑๘ รูปพระพุทธรูปสลักหินที่เก่าแก่ที่สุดในพม่าพบที่สถูปโลกนันทะและ ชะเวสิกอน มีอายุอยู่ประมาณ พุทธศตวรรษที่ ๑๗ และประเพณีการทำรอยพระพุทธรูปดูเหมือนจะ เสื่อมไปจากพม่าเมื่อสิ้นสมัยพุทธกาลเป็นราชธานี ต่อมาพบพุทธรูปอีกครั้งหลังพุทธศตวรรษที่ ๒๒ คติการทำรูปรอยพระพุทธรูปบุษากันพม่าได้แพร่หลายขึ้นอีกครั้ง หลังจากทีพระเจ้าสาธุนแห่งอังวะ ได้พบรอยพระพุทธรูปที่ชะเวเสตต่อ ใน พ.ศ.๒๑๘๑ หลังจากทีอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาของไทย ในสมัยรัชกาลพระเจ้าทรงธรรมได้ค้นพบพระพุทธรูปที่สระบุรี เมื่อ พ.ศ.๒๑๖๖ นับจาก พุทธศตวรรษที่ ๒๒ เป็นต้นมา ประเทศพม่าและประเทศไทยมีความเชื่อแบบเดียวกันคือต่างฝ่ายต่าง อ้างว่าประเทศของตนมีรอยพระพุทธรูปอันแท้จริงทีพระพุทธรูปได้ประทานไว้ให้ และสถานที่ ศักดิ์สิทธิ์ที่ได้กล่าวอ้างในอรรถกถานั้นอยู่ในประเทศพม่าและไทย^{๘๙}

พุทธรูปลักษณะในพม่า สมัยพุทธกาล มีลักษณะแบบเรขาคณิตที่มีเส้นด้านข้างขนานกัน บนฝ่าเท้ามีรูปมงคล ๑๐๘ ประการ ตามคำบรรยายลักษณะพระบาทที่พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ภาษาบาลีที่รู้จักกันในพม่า จึงเชื่อว่าน่าจะมีอายุประมาณ พุทธศตวรรษที่ ๑๓ – ๑๖^{๙๐} พุทธรูปลักษณะหรือมงคล ๑๐๘ ประการในศิลปะพุกามประเทศพม่านี้ ประกอบด้วย ๓ ประเภท คือ

- (๑) ประเภทที่เป็นสัญลักษณ์แห่งโชคลาภ ความเจริญและความอุดมสมบูรณ์
- (๒) ประเภทที่เป็นเครื่องประกอบบารมีของกษัตริย์และพระเจ้าจักรพรรดิ
- (๓) ประเภทที่เป็นส่วนประกอบทางรูปธรรมและนามธรรมของสุคติพบในจักรวาล

^{๘๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.

^{๘๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑ – ๓๒.

^{๘๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒ – ๓๓.

^{๙๐} อ้างแล้ว.

เมื่อรวมกันแล้ว พุทธบาทลักษณะทั้ง ๑๐๘ ประการนี้แสดงออกถึงความสามารถรอบจักรวาลของพระพุทธเจ้าและพระบารมีอันคัมภีร์ครองและให้สิริมงคลต่อผู้ที่ได้ยึดถือพระพุทธองค์เป็นที่พึ่ง

เมื่อกล่าวโดยสรุปก็คือ พระพุทธบาทลักษณะในสมัยพุทธกาลตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๗ มีเนื้อที่ด้านฝ่าเท้าแบ่งเป็น ๙ แนว และนิ้วพระบาทมีเพียงวงกันหอยและแนวเส้นโค้งประดับ^{๙๑} ส่วนในสมัยพุทธกาลตอนปลาย พุทธศตวรรษที่ ๑๘ – ๑๙ มักจะมีรูปหอยสังข์เล็กๆ ประดับอยู่ร่วมกับลายเส้นอยู่บนนิ้วเท้าและเนื้อที่ด้านกว้างของฝ่าเท้ามักจะแบ่งออกเป็น ๘ แถว แต่สัญลักษณ์ รูปมงคล ๑๐๘ ทำตามระเบียบเดิมคือตั้งต้นที่ได้นิ้วหัวแม่มือไป ทำวงแคบเวียนเข้าหาสู่จุดศูนย์กลางอันทำเป็นรูปธรรมจักรขนาดเล็ก หลังพุทธศตวรรษที่ ๒๒ ลงมาพุทธบาทลักษณะยังเป็นรูปมงคล ๑๐๘ อยู่ แต่ธรรมจักรที่เคยอยู่กลางพระบาทจะเคลื่อนที่ลงต่ำมาใกล้ที่ส้นเท้า มีลักษณะคล้ายบัวบานมากกว่าธรรมจักร^{๙๒} เชื่อกันว่ารูปพระบาทเดียวในพม่าที่พบโดยทั่วไป คงมีเจตนาจำลองรอยพระพุทธรูปที่ชะเวเสตต่อ หรือที่แม่น้ำนัมมทาตามความเชื่อท้องถิ่นและเชื่อว่ามีอายุหลังพุทธศตวรรษที่ ๒๒ ลงมา ส่วนรอยพระพุทธรูปที่พบในพม่าหลังพุทธศตวรรษที่ ๒๒ มีลักษณะคล้าย ๔ รอยซ้อนกันอยู่และมีพระยานาคขดตัวอยู่โดยรอบเจตนาจะให้ เป็นรอยพระพุทธรูปที่ประทานไว้ให้แก่พระยานาคที่แม่น้ำนัมมทา และรูปพระบาทนี้ทำตามคติที่ว่า ได้มีการประทับรอยพระพุทธรูปลงไว้บนจุดเดียวกันกับที่พระพุทธเจ้าในอดีตทั้ง ๓ พระองค์ได้เคยประทับไว้ คตินี้มีที่มาจากความเชื่อในสภาวะและความสืบต่อเป็นนิรันดร์ของพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า แต่รูปพระบาท ๔ รอยนี้พบในพม่าน้อยมาก ตัวอย่างพระพุทธรูป ๔ รอยที่เก่าแก่ที่สุดก็อยู่ในประมาณพุทธศตวรรษที่ ๒๓^{๙๓}

๒.๙.๔ ประเทศไทย

ประเทศไทยได้รับคติในการสร้างและบูชารอยพระพุทธรูปมาตั้งแต่สมัยทวารวดี ในช่วงศตวรรษที่ ๑๑ – ๑๓ เริ่มปรากฏหลักฐานการสร้างรอยพระพุทธรูปคู่ขึ้นในประเทศไทยที่สระมรกต อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี^{๙๔} ทำเป็นรอยสลักเว้าลึกลงไปบนพื้นศิลาแลง ลักษณะรูปทรงดูเป็นธรรมชาติและมีรูปธรรมจักรอยู่ตรงกลางฝ่าพระบาท โดยไม่มีรูปมงคลใดๆ ประกอบ แต่มีรอยบากลึกลงไปเป็นรูปกากบาทขนาดใหญ่อยู่ตรงกลางระหว่างพระบาททั้ง ๒ ข้าง ถ้ามองจากนี้ทำไว้สำหรับรองฉัตร ก็อาจแสดงให้เห็นว่า รอยพระพุทธรูปนี้ น่าจะได้รับแรงบันดาลใจมาจากรูป

^{๙๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔.

^{๙๒} อ้างแล้ว.

^{๙๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕.

^{๙๔} สุภัทรทิศ ดิศกุล ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า, รอยพระพุทธรูปคู่ที่สระมรกต เมืองโบราณ ปีที่ ๑๒ ฉบับที่ ๓ (เดือนกรกฎาคม – กันยายน ๒๕๒๙): ๓๑.

พระบาทคู่ ในศิลปะลังกาในสมัยเดียวกัน ซึ่งมักสลักรูปฉัตรเอาไว้ตรงกลาง^{๙๕} และในประเทศไทยพบรอยพระพุทธรูปที่มีการบรรจุมณฑล ๑๐๘ ประการมาตั้งแต่ยุคปลายสมัยทวารวดีราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ – ๑๘ ที่วัดเขาดิสถัก จังหวัดสุพรรณบุรี และรอยพระพุทธรูปในสมัยต่อมาพบว่านิยมทำลายลักษณะเป็นมณฑล ๑๐๘ ประการเกือบทั้งสิ้น นับตั้งแต่สมัยสุโขทัยในรัชกาลของพญาลิไทได้รับบุในศิลปะจารึกว่า ได้จำลองรอยพระบาทจากเขาสุมณภูมิในประเทศลังกามาประดิษฐานไว้บนยอดเขาในอาณาจักรสุโขทัยถึง ๔ แห่ง คือ

(๑) ในเมืองศรีสัชนาลัย เนื่องจากคำจารึกบอกชื่อเขาลบเลือน สันนิษฐานว่าปรากฏบนเขาพระบาทใกล้เมืองศรีสัชนาลัย

(๒) เหนือจอมเขาสุมณภูมิ เมืองสุโขทัย

(๓) เหนือจอมเขานางทอง เมืองพาน กำแพงเพชร

(๔) เหนือจอมเขาปากพระบาง หรือยอดเขากบ อำเภอเมือง จังหวัดนครสวรรค์

เป็นที่น่าสังเกตว่ารอยพระพุทธรูปในสมัยสุโขทัยนั้น มีลักษณะคล้ายรูปพระพุทธรูปของพุกามเป็นส่วนใหญ่คือ เป็นรูปทรงเรขาคณิต มีมณฑล ๑๐๘ บรรจุอยู่ในตารางเต็มไปทั้งฝ่าเท้า ตรงกลางมีธรรมจักรขนาดเล็ก ซึ่งได้รับคติการสร้างมาจากประเทศศรีลังกา^{๙๖}

ในรัชสมัยของพระเจ้าอู่หัวบรมโกศ (๒๒๗๕ – ๒๓๐๑) ได้ทรงส่งรอยพระบาทผ่านพระบุญ (แผ่นผ้า) บรรจุสัญลักษณ์ตามตำแหน่งและระเบียบที่แสดงแผนผังของจักรวาลตามมิติตั้ง คือจัดพรหมโลกและเทวโลกไว้เบื้องบนเหนือระดับยอดเขาพระสุเมรุ โลกมนุษย์ สัตว์หิมพานต์ สระอโนดาต ภูเขาทะเลสาบ ต้นไม้อยู่ระดับกลาง มหาสมุทรที่ล้อมรอบและรองรับโลก มนุษย์พร้อมด้วยสัตว์น้ำอยู่เบื้องล่าง อันสมมติเป็นรูปจำลองของรอยพระพุทธรูปที่สระบุรี ไปถวายพระเจ้ากิตติรราชสิงหะ แห่งราชอาณาจักรเคนดี ประเทศศรีลังการาวปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๓^{๙๗}

ในสมัยรัตนโกสินทร์ การสร้างรูปและรอยพระพุทธรูปนิยมทำลักษณะของมณฑล ๑๐๘ ประการ บรรจุลงในตาราง ดังที่ได้กระทำกันมาในสมัยสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยา คือแสดงจักรวาลในมิติตั้ง ประกอบด้วยสุคติภูมิชั้นต่างๆ และส่วนประกอบของภูมินั้นๆ ตามตำแหน่งอันสมควร พรหมโลก เทวโลกและโลกมนุษย์ อยู่ใต้ฝ่าพระบาทของพระพุทธเจ้า ในขอบเขตแห่งบารมี และการคุ้มครองรักษาของพระพุทธองค์ มณฑลทั้งหลายอันปรากฏอยู่บนฝ่าพระบาทและรอยพระบาทนั้น คือเครื่องหมายแห่งความดีงามและความเจริญอันเป็นคุณลักษณะของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่จะ

^{๙๕} ธีรพน พิศณุพงศ์, รอยพระพุทธรูปที่โบราณสถานสระมรกต, (กรุงเทพมหานคร: กองโบราณคดี, ๒๕๒๔), หน้า ๘๙ - ๙๐ .

^{๙๖} คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมจารึกที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, ๒๕๒๗), หน้า ๑๐.

^{๙๗} ดร.นพนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, หน้า ๓๙.

สะท้อนออกประทานให้แก่ผู้ที่น้อมเคารพพระบาทและรอยพระบาทนั้น เช่นรอยพระพุทธรูปประทับมุกของพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ฯ ท่านเทียน กรุงเทพมหานคร ซึ่งสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ แสดงลายมงคล ๑๐๘ ประการ แบบตารางมิติแนวตั้ง รอยพระพุทธรูป วัดโปรดเกศเชษฐาราม จังหวัดสมุทรปราการ รอยพระพุทธรูปวัดอมรินทราราม และวัดกก กรุงเทพมหานคร เป็นต้น^{๙๘}

เรื่องพระพุทธรูป ๔ รอย หลังพุทธศตวรรษที่ ๒๒ ในประเทศพม่าได้พบว่า รอยพระพุทธรูปบางรอย มีลักษณะคล้ายเป็น ๔ รอยซ้อนกันอยู่ จากตัวอย่างที่พบก็มีพระยานาคขดตัวอยู่โดยรอบทำให้ทราบว่าเจตนาจะให้ เป็นรอยพระพุทธรูปที่ทรงประทานให้แก่พระยานาคที่แม่น้ำนัมมทา เช่นกัน แต่ทำตามคติที่ว่ารอยพระพุทธรูปนี้ได้ถูกประทับลงบนจุดเดียวกันกับที่พระพุทธรูปเจ้าในอดีตทั้ง ๓ ได้เคยประทับไว้ โดยมีคติความเชื่อในสภาวะและความสืบต่อเป็นนิรันดร์ของพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธรูปเจ้า ความเชื่อนี้มีปรากฏอยู่แล้วตั้งแต่ยุคต้นของพระพุทธศาสนา แต่การแสดงออกของคตินี้ ในรูปรอยพระพุทธรูปซ้อน ๔ รอย ไม่ได้พบโดยทั่วไปในประเทศพม่าเองก็พบน้อยมาก ตัวอย่างที่เก่าแก่ที่สุดก็อยู่ในประมาณพุทธศตวรรษที่ ๒๓ ความบันดาลใจในการทำรอยพระพุทธรูป ๔ รอยนี้เชื่อว่ามิได้รับมาจากลังกา เพราะในลังกาไม่เคยพบพระบาทลักษณะนี้

ส่วนในดินแดนทางภาคเหนือของประเทศไทย ที่เคยเป็นอาณาจักรล้านนา ในพุทธศตวรรษที่ ๒๑ นิยมทำรอยพระพุทธรูป ๔ รอยซ้อนกัน แสดงเป็นรอยสัมผัสของฝ่าเท้าของพระพุทธรูปเจ้าในอดีตทั้ง ๓ พระองค์ และขององค์พระศรีศากยมุนีที่ได้ประทับลงไว้ ณ ตำแหน่งเดียวกัน (ตำนาน) วรรณคดีท้องถิ่นที่เขียนขึ้นในสมัยเดียวกันเล่าถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นซ้ำแล้วซ้ำอีกในสมัยของพระพุทธรูปเจ้าแต่ละพระองค์ ว่าสถานที่หลายแห่งในดินแดนแถบนั้นทั้งหมดได้รับพระพรและการพิทักษ์จากจากพระพุทธรูปเจ้าไม่เพียงแต่พระองค์เดียว แต่จากองค์อื่นๆ ที่ได้อุบัติมาแล้วและที่จะเกิดตามมาในอนาคตอีกด้วย^{๙๙} ความเชื่อเช่นนี้ได้แพร่หลายอยู่ในภาคพื้นเอเชียอาคเนย์ และการทำรูปรอยพระพุทธรูป ๔ รอยซ้อนกัน ก็มีอยู่ในพม่า เขมร และภาคกลางของประเทศไทยด้วย แต่ไม่มีตัวอย่างใดที่บ่งบอกว่าเก่าแก่กว่าที่ได้พบในล้านนา คือสมัยปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ หรือต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๑ และรูปหนึ่งในจำนวนนี้มีจารึกยืนยันว่าทำขึ้นเมื่อ พ.ศ.๒๐๒๕ รอยพระบาทแบบ ๔ รอย ที่พบในภาคกลางของประเทศไทยนั้น เกือบทั้งหมดมีอายุอยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์ หรือไม่ก็มีประวัติย้ายมาจากเมืองเหนือหรือทำเลียนแบบรอยพระพุทธรูปในเมืองเหนือ^{๑๐๐}

^{๙๘}กรมศิลปากร, “พุทธบาทลักษณะและรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย”, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรมศิลปากร, ๒๕๓๖), หน้า ๕๕.

^{๙๙}ดร.นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, หน้า ๙ – ๑๐.

^{๑๐๐}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘.

รอยพระพุทธรูปเก่าแก่ที่สุดที่พบในประเทศไทย คือรอยพระพุทธรูปสมัยทวารวดีเป็น รอยพระพุทธรูปคู้ที่สระมรกต อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี เป็นการสลักเป็นรอยเว้าลงไป ในพื้นศิลาแลง พุทธบาทลักษณะ มีฝ่าเท้าและนิ้วเท้าเป็นธรรมชาติ มีธรรมจักรสลักนูนประดับอยู่ ตรงกลางฝ่าเท้าแต่ละข้าง น่าจะอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ – ๑๓ ไม่มีรูปมณฑลอื่นๆ นอกจาก ธรรมจักรและรอยบาทสลักลงไปเป็นรูปกากบาทที่ปรากฏอยู่ทับรอยเท้าทั้งคู่ สันนิษฐานว่าน่าจะไว้ รองรับฐานของคันฉัตรลอยตัว อาจจะมีประกอบพระบาทอยู่

รอยพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย ทั้งรอยเดี่ยวและรอยคู้ที่ประทับลงในเนื้อวัสดุ รอยพระพุทธรูป ๒ ใน ๔ รอย ที่ทำจำลองจากศรีบาทลัญจนะบนเขาสุมนกฏในศรีลังกา ที่ วัดตระพังทอง สุโขทัยและในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ รายละเอียดลบเลือนไปมากแต่พอสังเกตให้ เห็นได้ว่า มีพุทธบาทลักษณะคล้ายกับรูปพระพุทธรูปในสมัยพุกาม คือเป็นทรงเรขาคณิต มีมณฑล จำนวน ๑๐๘ ประการ บรรจุอยู่ในตารางเต็มทั้งฝ่าเท้าเว้นที่ตรงกลางสำหรับธรรมจักรขนาดเล็ก รายการมณฑล ๑๐๘ มีความใกล้เคียงกับที่พบในสมัยพุกาม ในอรรถกถาและฎีกา สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๓ – ๑๖ และมีจารึกในอาณาจักรสุโขทัย สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๙^{๑๐๑} รอยพระบาทที่มีจารึกในสมัย พระมหาธรรมราชาลิไทเจตนาให้เป็นรอยตั้งโดยมีนิ้วพระบาทหันขึ้นข้างบนและที่มุมล่างของแผ่นหิน ที่รับรอยพระพุทธรูป มีรูปเทพเจ้าและพระอรหันต์ประนมมือบูชาอยู่ การเปลี่ยนแปลงระบบและ ระเบียบการจัดมณฑล ๑๐๘ จากแบบอย่างที่ได้รับมาจากพุกามเกิดขึ้นที่สุโขทัย พบครั้งแรกบน รอยพระพุทธรูปจำลองสลักหินที่วัดศรีชุม^{๑๐๒} ตัวอย่างชิ้นแรกที่สุดของการจัดระบบมณฑล ๑๐๘ ให้เป็นแผนผังของจักรวาลในมิติที่ตั้งที่เชื่อว่า เกิดขึ้นในสมัยสุโขทัยราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๙ หรือต้นศตวรรษที่ ๒๐ คือรอยพระบาทไม้ประดับมุกที่วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ มีจารึกอยู่ ข้างหลังบอกบอกปีที่ซ่อมคือ พ.ศ.๒๓๓๗ แสดงว่าน่าจะมีอายุราวสมัยพระเจ้าติโลกราช^{๑๐๓}

รอยพระพุทธรูปในสมัยกรุงศรีอยุธยา ในสมัยนี้นิยมการทำพุทธบาทลักษณะเป็น ๒ แบบ เช่นเดียวกับสมัยสุโขทัยและแบบที่จัดเป็นวงกลมซ้อนมีตัวอย่างที่วัดพระราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๒๐ บรรจุมณฑล ๑๐๘ ไว้ในธรรมจักรที่ ประกอบด้วยวงกลมหลายชั้นและมีขนาดใหญ่เต็มส่วนกว้างของฝ่าเท้า คล้ายกับที่พบ บนรอยพระพุทธรูปที่วัดบวรนิเวศวิหาร สัญลักษณ์จัดเรียงเป็น ๓ วง พรหมโลกและเทวโลกอยู่ บนสุด ล้อมรอบด้วยส่วนประกอบของโลกมนุษย์ เช่นสัตว์หิมพานต์ แม่น้ำ ภูเขา และดอกไม้เครื่องสูง พร้อมทั้งเครื่องหมายแห่งความอุดมสมบูรณ์ ลากยศอยู่นอกสุด การทำมณฑลในระบบนี้ได้ทำสืบทอดกัน มาที่อยุธยาจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๒๓ เป็นอย่างน้อย

^{๑๐๑}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙.

^{๑๐๒}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑.

^{๑๐๓}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓.

ส่วนที่จัดพุทธบาทลักษณะเป็นมงคลในระบบตารางซึ่งเคยทำกันมาในสุโขทัยก็มีสืบกันมาจนถึงสมัยอยุธยา และนิยมกันมากที่สุดในตอนปลายสมัยอยุธยา คือพุทธศตวรรษที่ ๒๒ – ๒๓ ส่วนการจัดทำพุทธบาทลักษณะที่ผสมผสานกัน คือจัดสัญลักษณ์มงคลแบบตารางและแบบวงกลมคือบรรจุไว้ในตารางที่มีเต็มฝ่าพระบาทและในวงกลมธรรมจักรตรงกลาง อันมีลักษณะคล้ายดอกบัว คือรอยพระบาทสลักหินที่วัดวรโพธิ์ พระนครศรีอยุธยา

รอยพระพุทธรูปบนแผ่นพระภู (รูปพระพุทธรูปที่เขียนบนแผ่นผ้า) อันสมมติเป็นรูปจำลองของรอยพระพุทธรูปที่สระบุรีซึ่งพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (๒๒๗๕ – ๒๓๐๑) ได้ส่งไปถวายพระเจ้ากรุงลงกา เมื่อปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๓ ใช้สัญลักษณ์การจัดมงคลแบบตารางที่เคยใช้มาแล้วในสมัยสุโขทัย^{๑๐๔}

พุทธบาทลักษณะในสมัยรัตนโกสินทร์ รอยพระพุทธรูปและพุทธบาทลักษณะในสมัยนี้ก็ได้รับคติสืบต่อมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยา คือนิยมบรรจุพุทธบาทลักษณะ มงคล ๑๐๘ ประการลงในตารางดังที่เคยทำกันมาในสมัยสุโขทัยและอยุธยา วงกลมกลางฝ่าพระบาทที่เคยเป็นธรรมจักรไม่มีสัญลักษณ์แทรกในวงและมักจะกลายเป็นดอกบัวบาน อันเป็นสัญลักษณ์ของโลก^{๑๐๕} หรืออาจมีวงกลมรูปดอกบัวเพิ่มบนฝ่าเท้าอีกวงหนึ่ง และในยุคนี้ได้มีการทำรอยพระพุทธรูปแบบ ๔ รอยขึ้นเริ่มจากทางภาคเหนืออาณาจักรล้านนาและภาคกลางของประเทศไทย เป็นการแสดงรอยสัมผัสของฝ่าเท้าพระพุทธรูปว่าโลกของเรา (ในภพที่ภพนี้) ได้มีพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามาเหยียบและประดิษฐานพระพุทธรูปศาสนาไว้อย่างมั่นคงแล้วถึง ๔ พระองค์ คือ พระกกุสันธสัมมาสัมพุทธเจ้า พระโกนาคมน์สัมมาสัมพุทธเจ้า พระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ประทับรอยพระบาทลงในตำแหน่งเดียวกัน ที่ได้พบเกือบทั้งหมดอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐ หรือตอนปลาย^{๑๐๖} เช่นรอยพระพุทธรูปที่วัดโปรดเกศเชษฐาราม จังหวัดสมุทรปราการ และรอยพระพุทธรูปพระพุทโธไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) ท่าเตียน กรุงเทพมหานคร สร้างขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ ๓ คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒.๙.๕ ประเทศกัมพูชา

รูปพระพุทธรูปในประเทศกัมพูชามีรูปแบบการจัดพุทธบาทลักษณะเป็นระบบระเบียบ คือมีการจัดรูปมงคลทั้งที่มีเส้นแบ่งและไม่มีเส้นแบ่งเป็นตาราง ซึ่งคงได้รับความบันดาลใจมาจาก

^{๑๐๔}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐ – ๕๔.

^{๑๐๕}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗.

^{๑๐๖}นริศรานูวัตวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา,และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, สารานุกรมสังคีต เล่ม ๕ (กรุงเทพมหานคร: องค์การการค้าสุภา ๒๕๓๓), หน้า ๒๓๙.

ประเทศไทย ดังเช่น รอยพระพุทธรูปที่พบข้างซ้ายและข้างขวาที่บายนและรอยพระพุทธรูปศิลาทรายลงรักปิดทอง ที่นครวัด กัมพูชา^{๑๐๗}

กล่าวโดยสรุป ประเทศต่างๆ ได้มีพัฒนาการความเชื่อในการบูชาและสร้างรอยพระพุทธรูปและพุทธรูปลักษณะ มาตามลำดับ คือ

- (๑) ยุคแรก หลังพุทธปรินิพพานไปแล้ว ๓๐๐ – ๔๐๐ ปี ไม่มีรอยพระพุทธรูป
- (๒) ยุคหลัง ปี พ.ศ.๓๐๐ – ๔๐๐ ปี ไปแล้ว ในพุทธศตวรรษที่ ๕ ได้ใช้สัญลักษณ์แทนการประทับอยู่ในที่นั้นๆของพระพุทธเจ้าเช่น รูปธรรมจักร ต้นโพธิ์ บัลลังก์ และใช้รอยพระพุทธรูปคู่เป็นสัญลักษณ์แทน แต่มีขนาดเล็ก จนกระทั่งพุทธศตวรรษที่ ๖ ได้พบรอยพระพุทธรูปที่ทำลงไปมาก่อน หิน มีอักษรจารึกกำกับไว้
- (๓) ยุคพุทธศตวรรษที่ ๗ – ๘ พบรูปพระบาทที่มีรูปธรรมจักรอยู่ตรงกลางฝ่าพระบาท ทั้ง ๒ ข้าง และเริ่มมีรูปมณฑลที่แสดงเน้นเครื่องหมายที่นิยมกันในสมัยนั้น ส่วนรูปทรงของพระพุทธรูปยังคงมีลักษณะค่อนข้างเป็นธรรมชาติ
- (๔) ยุคพุทธศตวรรษที่ ๘ – ๙ เกิดรูปรอยพระพุทธรูปคู่ในศิลปะอมราวดีมีรูปทรงเรขาคณิต มีสัญลักษณ์ที่ประกอบอยู่รอบธรรมจักรมากขึ้น
- (๕) ยุคพุทธศตวรรษที่ ๑๐ รูปพระพุทธรูปคู่เริ่มมีวิวัฒนาการในรูปแบบของตนเอง รูปมณฑลต่างๆ ที่รายล้อมรอบธรรมจักรเริ่มหายไป มีรูปฉัตรปรากฏขึ้นตรงกลางระหว่างพระพุทธรูป ทั้ง ๒ ข้าง และในที่สุดรูปธรรมจักรหายไป เหลือแต่ฝ่าพระบาทเรียบๆ และมีการทำรูปพระพุทธรูป ๒ คู่ สลักอยู่บนแผ่นหินเดียวกันและพุทธศาสนิกชนในลังกาได้บูชารอยพระพุทธรูปที่ประทับอยู่บนภูเขาสมณภูมว่า เป็นรอยพระบาทของพระพุทธเจ้ามาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๐ เป็นอย่างน้อย
- (๖) ยุคพุทธศตวรรษที่ ๑๑ – ๑๓ ปรากฏหลักฐานการสร้างรอยพระพุทธรูปคู่ขึ้นในประเทศไทย ที่สระมรกต อำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี มีรอยสลักเว้าลึกลงไปในพื้นที่ศิลาแลง มีรูปธรรมจักรอยู่ตรงกลางฝ่าพระบาท และมีรอยบากเป็นกากบาทขนาดใหญ่อยู่ตรงกลางระหว่างพระบาททั้ง ๒ ข้าง อาจทำไว้สำหรับรองรับคันฉัตรบูชา ตามคติจากรูปรอยพระบาทคู่ของศิลปะลังกาในสมัยเดียวกัน
- (๗) ยุคพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ได้มีเครื่องหมายที่เป็นมณฑล ๑๐๘ ปรากฏให้เห็นที่พระพุทธรูป เมืองพุกาม ประเทศพม่า พระภิกษุฝ่ายเถรวาทนามว่า พุทธรักขิตตะ แห่งบ้านโรณะ ประเทศศรีลังกา ได้แต่งคัมภีร์จินาลังการฎีกาขึ้น เพื่อให้รายชื่อ มณฑล ๑๐๘ เอาไว้
- (๘) ยุคพุทธศตวรรษที่ ๑๗ – ๑๘ เกิดมีรูปพระบาทสลักหินที่เก่าที่สุดในพม่า ได้ถูกค้นพบที่สถูปโกละนันตะ และชะเวชิกอนมีอายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ – ๑๘ ได้มีวรรณคดีลังกาชื่อ “สมณภูมพัฒนา” เขียนสดุดีความศักดิ์สิทธิ์ของรอยพระพุทธรูป,

^{๑๐๗}ดร.นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, หน้า ๔๕ – ๔๖.

ความงามของภูมิทัศน์และความประทับใจของบรรยากาศบนเขาสุวรรณภูมิ ทำให้ชื่อเสียงของรอยพระพุทธรูปแพร่ไปทั่วเกาะลังกา และในพุทธศตวรรษที่ ๑๗ – ๑๘ พงศาวดารจุลวงศ์เล่าว่าพระเจ้าวิชัยพาหุ (๑๕๔๘ – ๑๖๕๓) ได้ทรงขึ้นไปนมัสการรอยพระพุทธรูปบนภูเขาสมณภูมิ และทรงทำบุญอุทิศสิ่งของรวมถึงสร้างอาคารและสิ่งก่อสร้างอื่นๆ เพื่ออำนวยความสะดวกแก่ผู้ไปนมัสการ^{๑๐๘}

(๙) ยุคพุทธศตวรรษที่ ๑๙ – ๒๐ พระพุทธรูปหลายต่อหลายประเทศรวมทั้งประเทศพม่าและประเทศไทย เชื่อว่ารูปรอยบนภูเขาสมณภูมินี้ คือรอยพระบาทอันแท้จริงรอยหนึ่งที่พระพุทธรูปเจ้าได้ประทับประทานไว้ให้แก่โลก “ศรีบาท” หรือ “ศรีบาทลัญจน” นี้มีลักษณะเป็นรอยไว้ในพื้นหินบดยอดเขาลึกประมาณ ๑ – ๒ นิ้วรูปร่างยาวมน มีการเสริมด้วยซีเมนต์จนมีรูปร่างคล้ายรอยเท้าคน ความยาว ๕ ฟุต ๕ นิ้ว ส่วนกว้างที่สุด ๒ ฟุต ๗ นิ้ว^{๑๐๙} ดูไม่ออกว่าน่าจะเป็นรอยเท้าขวาหรือซ้าย แต่รูปจำลองของรอยนี้ที่พบอยู่ในประเทศไทยและศรีลังกา ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒ ลงมามักทำเป็นรอยเท้าซ้าย

(๑๐) ยุคพุทธศตวรรษที่ ๒๐ – ๒๒ หลังช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๙ คือในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ประเพณีการทำรูปรอยพระบาทดูเหมือนจะเสื่อมไปจากพม่า เมื่อสิ้นสมัยพุกามเป็นราชธานี ส่วนในประเทศไทย สมัยสุโขทัยครั้งหลังพุทธศตวรรษที่ ๒๐ นิยมจัดทำรอยพระพุทธรูปตามแบบคติของพุกามอยู่คือ มีรูปสัญลักษณ์มงคล ๑๐๘ ภาพสลักหินรอยพระพุทธรูปนี้ ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่วัดบวรนิเวศน์วิหาร มีจารึกบอกว่าสร้างใน พ.ศ.๑๙๗๐ ครั้นต่อมาถึงอาณาจักรอยุธยา ก็ได้รับมรดกทางวัฒนธรรมมาจากอาณาจักรสุโขทัยด้วย และมีการติดต่อโดยตรงทางศาสนากับศรีลังกาด้วย รอยพระพุทธรูปในสมัยกรุงศรีอยุธยาได้มีการจัดระบบมงคล ๑๐๘ เป็น ๒ แบบเช่นเดียวกับสุโขทัย คือเป็นแบบจัดวงกลมซ้อน มีตัวอย่างที่วัดพระราม พระนครศรีอยุธยา สร้างประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๐ บรรจุมงคล ๑๐๘ ไว้ในธรรมจักรที่ประกอบด้วย วงกลมหลายชั้น และมีขนาดใหญ่เต็มส่วนกว้างของฝ่าเท้า และการจัดมงคลในรอยพระพุทธรูปแบบนี้ ทำต่อมาจนถึงศตวรรษที่ ๒๓ เป็นอย่างน้อย^{๑๑๐} ในพุทธศตวรรษที่ ๒๒ สมัยกรุงศรีอยุธยา ในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม พ.ศ.๒๑๖๖ ได้ค้นพบรอยพระพุทธรูปบนภูเขาสัจจพันธคีรี จังหวัดสระบุรี ตามที่ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา ว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงประทับประทานไว้แก่สัจจพันธธานี ส่วนในประเทศพม่าก็ได้เกิดคติการทำรอยพระบาทขึ้นบูชารูปร่างมาอีกครั้งหนึ่ง หลังจากที่พระเจ้าสาหลูแห่งอังวะได้พบ

^{๑๐๘} Ceylon Journal of Science, Section G, Anthropology Vol. 1, p.185.

^{๑๐๙} Carpenter 1922, pp.62-63; Ludowyk 1958, p.21; Griswold 1953, p.23, note67;

Alabaster 1971, pp. 252-253.

^{๑๑๐} กรมศิลปากร, “พุทธบาทลักษณะและรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย”, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรมศิลปากร, ๒๕๓๖), หน้า ๕๓

รอยพระพุทธรูปที่ชะเวเสตต่อ ใน พ.ศ. ๒๑๘๑ เป็นที่น่าสังเกตว่าการพบนี้เกิดขึ้นไม่นานหลังจากมีการพบรอยพระพุทธรูปที่สระบุรี ในอาณาจักรอยุธยา นับแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๒ เป็นต้นมาทั้งประเทศพม่าและประเทศไทย มีความเชื่อแบบเดียวกัน คือต่างฝ่ายต่างก็อ้างว่าในประเทศของตนมีรอยพระพุทธรูปอันแท้จริงที่พระพุทธรองค์ได้ทรงประทานไว้ และสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่กล่าวถึงในอรรถกถานั้นอยู่ในเขตประเทศพม่าและไทย

ตั้งแต่นั้นมาจึงได้มีการสร้างรูปจำลองของ “รอยพระพุทธรูปอันแท้จริง” ขึ้นทั่วไปในทุกๆ ภูมิภาคของประเทศทั้งสองเป็น “บริโศกเจดีย์โดยสมมติ” อันมีอนุภาพทำให้ดินแดนที่รูปจำลองของรอยพระพุทธรูปนั้น ประดิษฐานอยู่กลายเป็นดินแดนอันศักดิ์สิทธิ์ซึ่งพระพุทธรองค์ได้เคยเสด็จมาโปรด และจะทรงคุ้มครองรักษาตลอดไป^{๑๑๑}

(๑๑) ยุคพุทธศตวรรษที่ ๒๒ – ๒๓ หลักฐานเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปในประเทศไทยที่ได้ใช้เป็นแบบฉบับในการทำรอยพระพุทธรูปได้มีกล่าวไว้ในศิลาจารึกสมัยสุโขทัยหลักที่ ๑๐๒ ซึ่งเดิมได้มาจากวัดตระพังช้างเผือก นอกเมืองสุโขทัย นอกจากนี้ยังมีเรื่องพระมหามงกุฎลักษณะแต่งโดยสมเด็จพระวันรัต วัดราชบูรณะ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๗ และพระปฐมสมโพธิกถาแต่งโดยสมเด็จพระกรมพระปรมานุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพน เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘^{๑๑๒}

สรุป

แนวคิดเรื่องศาสนนาการเกิดจากสร้างสัมพันธ์อันดีระหว่างมนุษย์กับอำนาจลึกลับศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งมีอิทธิพลเหนือธรรมชาติและวิถีชีวิตของมนุษย์ ซึ่งเชื่อมโยงกับแนวคิดเรื่องรอยเท้ามาจากความเชื่อว่าเป็นรูปรอยที่เทพเจ้าหรือผู้มีศักดิ์สิทธิ์ได้สัมผัสหรือประทับไว้บนโลก หรือเป็นเครื่องหมายที่บรรพบุรุษให้ไว้เพื่อเป็นแนวทางการประพฤติปฏิบัติของคนรุ่นหลัง ส่วนแนวคิดเรื่องพระรัตนตรัยเป็นศรัทธาความเชื่อมั่นที่เกิดจากการประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมที่พระพุทธรองค์ได้ตรัสรู้แล้วนำมาสั่งสอนว่ามีคุณความดีที่ขจัดทุกข์ได้จริง พระรัตนตรัยซึ่งเป็นที่พึ่งอันเกษมสูงสุดกว่าที่พึ่งอย่างอื่นจึงเป็นแนวคิดเรื่องสังเวชนียสถานและรอยพระพุทธรูปถือว่าเป็นบริโศกเจดีย์และอุเทสิกเจดีย์ เป็นสื่อสัญลักษณ์แทนพระพุทธรองค์เพื่อน้อมรำลึกถึง กราบไหว้บูชาและเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้ยั่งยืนสืบไปโดยมีเจดีย์เป็นหลักฐานและเป็นประวัติศาสตร์ โดยทฤษฎีการสร้างสื่อสัญลักษณ์คือทฤษฎีสัญญาวิทยาและทฤษฎีสัญลักษณ์ทางศาสนาสนับสนุน

ประวัติความเป็นมาของรอยพระพุทธรูปมีมูลเหตุมาจากรากฐานธรรมเนียมของชาวอินเดียที่นิยมทำความเคารพผู้ที่พึ่งเคารพบูชาที่เท้าหรือด้วยการเอามือไปแตะที่ละอองเท้าของผู้นั้น

^{๑๑๑}ดร.นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, หน้า ๓๒-๓๓.

^{๑๑๒}สินชัย กระบวนแสง, รอยพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย, วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร, ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๑ (กรกฎาคม - ธันวาคม ๒๕๒๒), : ๑๓๕.

และมาจากความเชื่อตามคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาได้แก่ปุณโณวาทสูตร อรรถกถา สังยุตตนิกาย ได้กล่าวถึงรอยพระพุทธบาทที่พระพุทธเจ้าได้ทรงประทับและประทับทานไว้โดยเจตนาจำนวน ๒ ครั้ง คือ ที่ริมฝั่งแม่น้ำนัมมทานทีตามคำขอของพระยานาคที่อาศัยอยู่ในแม่น้ำนั้น และอีกครั้งหนึ่งบนภูเขาสังขพันธ์คีรี และในอรรถกถาธรรมบท ขุททกนิกาย เรื่องพระนางสามาวดี

ในพงศาวดารมหวงศ์ของประเทศศรีลังกาได้กล่าวถึงการประทับรอยพระพุทธบาทของพระพุทธองค์เป็นวาระที่ ๓ บนยอดเขาสมณภูฏ เพื่อประทับทานให้แก่เทพเจ้าประจำท้องถิ่นและวิญญาณธรรมชาติที่พิทักษ์รักษาเกาะลังกา

ส่วนวรรณกรรมบาลีรุ่นหลังในประเทศไทย ได้กล่าวถึงรอยพระพุทธบาทที่พระพุทธองค์ได้ประทับประทับทานไว้จำนวน ๕ แห่ง คือ ที่สุวรรณมาลิก สุวรรณบรรพต สมณภูฏ โยนกบุรี และแม่น้ำนัมมทา

ในตำนานเรื่องเล่าพื้นบ้านต่างๆ ของแต่ละประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนา ดังเช่นตำนานพระเจ้าเลียบโลกของล้านนาทางภาคเหนือของไทย คือตำนานมหาศิลาเปรต หรือตำนานพระพุทธบาทสี่รอย ณ วัดพระพุทธบาทสี่รอย อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ เป็นต้น

รอยพระพุทธบาททั้งที่พระพุทธองค์ทรงประทับไว้ก็ดี รอยพระพุทธบาทที่ได้สร้างขึ้นมาภายหลังก็ดี มีความสำคัญต่อชาวพุทธในฐานะที่เป็นอนุสาวรีย์ หรือบรีโกดเจดีย์ เป็นปูชนียวัตถุที่ชาวพุทธได้กราบไหว้ บูชามาตั้งแต่สมัยพุทธกาลจนถึงปัจจุบัน รองจากพระพุทธรูปและพระสถูปเจดีย์ รูปและรอยพระพุทธบาทจัดว่าเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระพุทธเจ้าที่บูชากันโดยแพร่หลายที่สุด ที่สำคัญคือสร้างขึ้นเพื่อเป็นพุทธบูชาแสดงพุทธบาทลักษณะเป็นภาพมงคล ๑๐๘ เป็นเอกลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาเป็นสื่อให้ผู้พบเห็นหรือผู้กราบไหว้รอยพระพุทธบาทได้รับรู้รำลึกนึกถึงคุณความดีและหลักธรรมเพื่อเข้าถึงพุทธปัญญาอันเป็นแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา สอดคล้องกับแนวคิดทฤษฎีสัญญวิทยาซึ่งเป็นศาสตร์แห่งสัญญา หมายถึงสิ่งที่สร้างขึ้นมามีรูปร่างหรือรอยพระพุทธบาทตามแบบคติทางอินเดียและศรีลังกาที่ดี หรือรอยพระพุทธบาทที่พระพุทธองค์ทรงประทับไว้เองก็ดี พร้อมทั้งสัญลักษณ์รูปมงคลเริ่มจากมีรูปธรรมจักรเพียงอย่างเดียว หรือมี ๘ อย่างจนถึงมีถึง ๑๐๘ อย่าง ก็เพื่อให้มีความหมายแทนตัวจริงหรือของจริงคือ แทนองค์พระพุทธเจ้าหรือแทนรอยพระพุทธบาทที่พระพุทธองค์ได้ทรงประทับไว้บนโลกนี้ เพื่อกราบไหว้บูชา น้อมรำลึกถึงและเข้าถึงหลักพุทธธรรมที่ได้ทรงตรัสสอนไว้ ซึ่งในบริบทหนึ่งๆ ของสังคมอาจให้ความหมายของสัญญะที่แตกต่างกันออกไป สิ่งที่เป็นสัญญะนั้นอาจเป็นวัตถุ สิ่งของ รูปปั้น รูปภาพและสัญญะที่รู้จักกันมากที่สุดคือภาษาที่ปรากฏอยู่ในตำนาน คัมภีร์และวรรณกรรมทางศาสนา และสัญญะแบบอื่นที่สามารถแสดงความหมายและความคิดของผู้ส่งสารได้ และสอดคล้องกับทฤษฎีสัญญลักษณ์ทางศาสนาที่คลิฟฟอร์ด เกียร์ซ (Clifford Geertz) ได้ให้คำนิยามไว้ว่า ศาสนาเป็นระบบสัญลักษณ์ระบบหนึ่งที่ครอบคลุมความหมายกว้างขวางมาก อาจจะเป็นวัตถุการกระทำ เหตุการณ์ ความสัมพันธ์

ทั้งหมดนี้ทำหน้าที่เป็นพาหะแห่งความสำนึก หรือความคิด ความรู้สึกที่เป็นนามธรรมที่ถูกทำให้เป็นไปตามรูปธรรม โดยระบบสัญลักษณ์นี้สามารถที่จะสร้างบรรยากาศความรู้สึกและแรงจูงใจแก่นุชย์^{๑๑๓} ซึ่งทฤษฎีเหล่านี้ ได้พูดถึงการสร้างสัญลักษณ์เครื่องหมายเพื่อการสื่อสารจากผู้ส่งสารไปยังผู้รับสาร ด้วยสื่อสัญลักษณ์ที่ได้สร้างขึ้น เพื่อถ่ายทอดสิ่งที่เป็นอวจนภาษาออกเป็นวจนภาษา รอยพระพุทธรูปก็เป็นการสร้างสื่อสัญลักษณ์โดยมีวัตถุประสงค์ ตามทฤษฎีทางตะวันตกดังที่กล่าวมา และแนวคิดคิดการสร้างรอยพระพุทธรูปทางตะวันออกคือประเทศพม่าและประเทศไทยก็ได้รับ สืบทอดในการสร้างสื่อสัญลักษณ์เพื่อบอกเล่าเรื่องราวและเพื่อเผยแพร่สืบทอดพระพุทธศาสนาจากอินเดียและศรีลังกาจากอดีตมาถึงยุคปัจจุบัน

ความเป็นมาของพุทธรูปลักษณะนั้น ตามคติจากอินเดียถือว่าเกิดจากแนวคิดเรื่องมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการ ในมหาปทานสูตรและลักษณะสูตร พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย เพื่อจะแสดงสัญลักษณ์ให้ปรากฏในรอยพระพุทธรูปว่าเป็นรอยพระพุทธรูปของพระพุทธเจ้าแทนการประทับยืนของพระองค์

ความสำคัญของพุทธรูปลักษณะ อยู่ที่ความศรัทธาเชื่อถือบูชารอยเท้าหรือรูปฝ่าเท้าของผู้มีความศักดิ์สิทธิ์ ทั้งมนุษย์และเทพเจ้านั้น ได้มีมาในประเทศอินเดียตั้งแต่ยุคสมัยโบราณ มีปรากฏอยู่ในศาสนาพราหมณ์ ศาสนาเชน และพระพุทธศาสนา ศาสนิกชนในแต่ละศาสนาต่างก็อ้างว่ารูปรอยต่างๆ ที่ปรากฏอยู่ในธรรมชาติเป็นรอยพระบาทของเทพเจ้า หรือศาสดาในศาสนาของตน ต่างก็ได้มีศรัทธาสถาปนาพระบาทหรือรอยพระบาทจำลองขึ้นสำหรับสักการบูชา

พัฒนาการของรอยพระพุทธรูปและพุทธรูปลักษณะในประเทศต่างๆ คือประเทศ อินเดีย ศรีลังกา พม่า ไทย และกัมพูชา ก็ได้วิวัฒนาการในการสร้างรอยพระพุทธรูปที่แตกต่างกันบ้าง แต่มาจากคติความเชื่อและสร้างตามคัมภีร์ที่มาเดียวกันเป็นส่วนใหญ่คือสร้างตามคัมภีร์ชินาลังการฎีกา มาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๖ – ๑๗ จนถึงปัจจุบัน และนิยมสร้างรอยพระพุทธรูปและกราบไหว้บูชารอยพระพุทธรูป เพราะมีความเชื่อว่า พุทธรูปลักษณะคือ มงคล ๑๐๘ ประการในรอยพระพุทธรูปเป็นสื่อสัญลักษณ์แห่งความดีงาม โชคลาภ ความเจริญ เป็นเครื่องสูงประกอบพระบารมีของกษัตริย์และพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นการสอนเตือนใจให้เกิดปัญญาเรื่องภพภูมิในจักรวาลคือเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดของผู้ยังมีกิเลส หรือกฎแห่งกรรมและมงคล ๑๐๘ ในรอยพระพุทธรูปอันเป็นคุณลักษณะที่จะสะท้อนออกด้วยพุทธบารมีที่ยิ่งใหญ่สู่ผู้นอบน้อมกราบไหว้ สักการบูชาด้วยความเลื่อมใสศรัทธา

เมื่อกล่าวสรุปโดยภาพรวมจะเห็นได้ว่ารอยพระพุทธรูปและพุทธรูปลักษณะได้มีการพัฒนามาตามลำดับดังนี้ คือ

^{๑๑๓} กางนา แก้วเทพ, การวิเคราะห์แนวคิดเทคนิค, (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๙๐.

- (๑) ไม่มีรอยพระพุทธรูป ก่อนช่วงพุทธศตวรรษที่ ๓ - ๔
- (๒) มีรูปพระพุทธรูป แต่มีขนาดเล็กและมีรูปธรรมจักรอยู่ตรงกลางฝ่าพระบาททั้งสองข้างในช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ ๓ - ๔
- (๓) มีรอยพระพุทธรูป พร้อมกับพุทธรูปลักษณะคือมีรูปธรรมจักรและรูปมงคล ๓ อย่างและเพิ่มเป็น ๘ ประการหรือมากกว่า ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๖ - ๙
- (๔) มีรอยพระพุทธรูปขนาดใหญ่พร้อมกับพุทธรูปลักษณะคือรูปรอยมงคล ๑๐๘ ประการ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๒๓
- (๕) มีพระพุทธรูป ๔ รอย ตามตำนานของท้องถิ่น ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๑ - ๒๒